
Van *de* redactie

Ongeveer twee maanden geleden verscheen *De Nieuwe Bijbelvertaling* (NBV). Aan de gebeurtenissen rond de presentatie van de NBV is in kranten, tijdschriften en op radio en televisie ruim aandacht besteed. *Met Andere Woorden* geeft in een speciaal katern een foto-impressie van de presentatie.

Verder is er ook inhoudelijk weer veel aandacht voor de NBV. Oudtestamenticus Peter Booij, die als vertaler én als lid van het eindredactionele team aan de NBV heeft meegewerkt, geeft inzicht in het notengebruik in de NBV. Hij schetst een beeld van het soort noten dat in de verschillende edities van de NBV kan worden aangetroffen.

Aan de hand van de vraag in welke onderdelen van de liturgie de NBV zal doordringen, gaat hoogleraar liturgiewetenschappen Marcel Barnard nader in op de liturgische aspecten van de NBV.

Nu de NBV na tien jaar vertaalwerk gelanceerd is, geeft hebraïcus Marie-José Wijntjes, die als vertaler verbonden is geweest aan dit project, in een interview een terugblik. De NBV is zeer enthousiast ontvangen: overal in de boekhandels nam zij een prominente plaats in en binnen korte tijd was de eerste oplage van ruim 200.000 exemplaren uitverkocht.

De kerkhistoricus F.G.M. Broeyer voert ons enkele eeuwen terug en stipt een aantal factoren aan die bijgedragen hebben aan het grote succes van een beroemde voorganger van de NBV, de *Statenvertaling* uit 1637.

Het blijkt dat niet alleen de tekst zelf, maar zeker ook de kanttekeningen daarin een belangrijke rol gespeeld hebben. Broeyer besteedt ruim aandacht aan de functie ervan.

Iets eerder dan de NBV kwam de *Naardense Bijbel* uit, een complete bijbelvertaling in de traditie van de Amsterdamse School, waaraan met tussenpozen ruim dertig jaar gewerkt is. In een interview geeft de vertaler, de predikant Pieter Oussoren, een toelichting op verschillende aspecten van de vertaling. In zijn rubriek *Wat stond er eigenlijk?* gaat Jaap van Dorp ditmaal nader in op de literaire kwaliteiten van verschillende bijbelvertalingen, een aspect waarop bijbelvertalingen tot op heden nauwelijks vergeleken zijn.

Helaas is er in het vorige nummer druktechnisch het één en ander misgegaan. Zo is op het omslag *Tartaren* gedrukt in plaats van *Tataren*, zijn in de artikelen van Lust en Buitenwerf diverse leestekens in de transcriptie van Hebreeuwse en Griekse woorden onjuist afgedrukt en is de cursivering van deze woorden in een enkel geval verdwenen. Ook laat de kwaliteit van de afbeeldingen te wensen over. Wij hopen dat het een incident blijft.

Bijgevoegd treft u naast het gebedsboekje een aantal folders aan die min of meer in verband staan met activiteiten en uitgaven rond de NBV. Het één en ander wordt toegelicht in de rubriek *Kort Nieuws*. In deze rubriek leest u onder meer een overzicht van activiteiten in het kader van de NBV. Ook wordt kort aandacht gegeven aan nieuwe vertalingen in streektalen.

Achtergronden van de noten in De Nieuwe Bijbelvertaling

Van vertaalprincipe tot noot: 640 noten in de NBV

Peter Booijs

Wordt een mens pas aan zijn einde gekend of wordt een mens aan zijn kinderen gekend? De handschriften van het boek Jezus Sirach geven verschillende lezingen van deze passage. In De Nieuwe Bijbelvertaling staan tekstvarianten vermeld in voetnoten, evenals alternatieve vertalingen, woordspelingen, eigennamen en toelichtingen op elementen in de tekst die anders echt niet te begrijpen zijn.

Zeshonderdveertig voetnoten¹ telt *De Nieuwe Bijbelvertaling* (NBV) - zijn dat er eigenlijk veel? Om maar meteen een voorlopig antwoord op deze vraag te geven: dat zijn er, zeker in vergelijking met andere moderne bijbelvertalingen, erg weinig: minder dan één noot per drie pagina's. Volgens sommigen hadden het er veel meer moeten zijn. De 'moderne' lezer, zo redeneerden zij, heeft immers niet zo veel achtergrondkennis over de bijbel en wél behoefte aan informatie op dat gebied. Anderen hadden het liever helemaal zonder voetnoten gedaan, want naar hun overtuiging moet een vertaling op zichzelf kunnen staan en is een voetnoot een teken dat de vertaling nog niet in orde is. Het uiteindelijk door de begeleidingscommissie van de NBV vastgestelde beleid, kwam dan ook niet zonder slag of stoot tot stand. Het aantal voetnoten is beperkt, en de erin geboden informatie zeer beknopt.

Het notenbeleid

Wat voor noten zou je in een moderne, interconfessionele vertaling kunnen opnemen? Daarvoor bestaan richtlijnen van de United Bible Societies (UBS), opgesteld in overleg met het Vaticaan: de *Guidelines for Interconfessional Cooperation in Translating the Bible* (herziene editie Rome 1987). Deze richtlijnen geven de aanbeveling noten op te nemen over alternatieve tekstlezingen, alternatieve vertalingen, de uitleg van eigennamen als die van wezenlijk belang is voor het begrijpen van de

tekst, onvertaalbare woordspelingen, historische achtergrond en culturele verschillen. De vertaalprincipes die in 1993 voor de NBV zijn vastgesteld, volgden in wezen deze categorieën, maar voegden er nog noten met dwarsverwijzingen aan toe. In de loop van het project is besloten informatie over historische achtergrond, culturele verschillen en naar elkaar verwijzende bijbelteksten niet te geven in noten, maar in aparte lijsten. Zo zijn er drie categorieën overgebleven: noten over alternatieve tekstlezingen (tekstkritische noten), noten met alternatieve vertalingen en noten over woordspelingen en eigennamen. Aanvankelijk werden er ook nog noten gebruikt waarin vermeld werd dat ‘de betekenis van het Hebreeuws onzeker was’. De criteria hiervoor waren echter zo onduidelijk dat de begeleidingscommissie besloten heeft deze categorie te laten vervallen, tenzij in de noot ook een goede alternatieve vertaling kon worden geleverd.

Hoewel tekstkritische noten niet voor alle lezers duidelijk zijn, was iedereen het snel eens over de noodzaak ervan. Er moesten noten komen over de gevolgde brontekst, zeker in gevallen waarin van de bestaande edities werd afgeweken of waarin er belangrijke alternatieve tekstoverleveringen bestonden. Ze zijn trouwens ook voor minder ingevoerde lezers interessant. De finesses zullen niet altijd duidelijk zijn, maar vaak vormen ze de verklaring voor verschillen met oudere vertalingen. Op wat voor gevallen heeft dit soort noten betrekking? En hoe zien ze er in de praktijk uit?

Tekstkritische noten

Tekstkritische noten worden opgenomen zodra de vertaling gebaseerd is op een brontekst die afwijkt van de gebruikte tekstedities. Voor de boeken uit de joodse canon van het Oude Testament (OT) is dat de *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (BHS), een weergave van de *Codex Leningradensis*, het uit 1008 stammende oudste volledige handschrift, in de vijfde verbeterde editie uit 1997. Voor de deuterocanonieke boeken (DC), afkomstig uit de oudste Griekse vertaling van het Oude Testament, is dat de Göttinger uitgave van de Septuaginta, verschillende delen uitgegeven na 1931. En voor het Nieuwe Testament (NT) het *Novum Testamentum Graece*, de 27^e, herziene editie uit 2001 van de uitgave van Nestle en Aland.

In sommige noten worden belangrijke varianten uit andere handschriften gesignaleerd. Dit komt vooral voor in de noten bij de deuterocanonieke boeken en het Nieuwe Testament.

Ik geef enkele voorbeelden uit achtereenvolgens OT, DC en NT.

OT / ‘Laten we het veld in gaan’

Een interessante noot is die bij Genesis 4:8: ‘Kaïn zei tegen zijn broer Abel: “Laten we het veld in gaan.” Toen ze daar waren ...’. De woorden ‘Laten we het veld in gaan’ staan niet in de hoofdttekst van de BHS, die we voor het gemak aanduiden als de Masoretische tekst, afgekort MT. Er ontbreekt duidelijk een schakeltje in het verhaal: op de Hebreeuwse woorden voor ‘hij zei tegen zijn broer Abel’ volgt onmiddellijk ‘toen ze in het veld waren’. Dat geeft aanleiding om te denken dat er een paar woorden zijn weggefallen. Op grond van de oudste vertalingen (in dit geval Septuaginta, Pesjitta, Targom Jonatan en Vulgata) mag je vermoeden dat hier iets heeft gestaan als *nelecha ha-sadè* ‘Laten we het veld in gaan’. Die woorden zijn ook te vinden in de Samaritaanse versie van de Pentateuch. De vertalers hebben, met veel andere moderne vertalingen, besloten ze in de vertaling op te nemen², al blijft het onzeker of ze de oorspronkelijke tekstversie weergeven. Dat levert de volgende noot op: ‘*Kaïn zei tegen zijn broer Abel: “Laten we het veld in gaan.”*’ - Volgens de oudste vertalingen. MT: ‘Kaïn zei tegen zijn broer Abel.’

De tekstkritische noten in het OT zijn steeds volgens dit patroon opgebouwd. Als er wordt afgeweken van de MT, dan wordt die beslissing altijd in beknopte vorm in een noot verantwoord. Meestal wordt verwezen naar één of meer oude vertalingen. Zijn dat er meer dan twee, dan kan er in de noot sprake zijn van ‘de oudste vertalingen’. Soms ook wordt verwezen naar andere Hebreeuwse handschriften, zoals die bijvoorbeeld gevonden zijn in Qumran (vaak aangeduid als de ‘Dode-Zeerollen’). Soms is geen van deze mogelijkheden van toepassing en wordt een veel aanvaarde ‘conjectuur’ gevolgd, dat wil zeggen een door de geleerden voorgestelde tekstwijziging. Dat gebeurt als er geen verantwoordte vertaling te geven valt van de MT, bijvoorbeeld in Ezechiël 27:19: ‘*en met kruiken wijn uit Izalla* - Voorgestelde lezing. MT (betekenis van het Hebreeuws onzeker): “en Dan en Jawan uit Uzzal”.’

In de genoemde gevallen worden meestal de aanbevelingen gevolgd van het Hebrew Old Testament Text Project van de United Bible Societies.³

DC / Einde of kinderen

Bij de DC gelden dezelfde uitgangspunten. Als ‘brontekst’ wordt hier de gebruikte teksteditie beschouwd (een compilatie van verschillende handschriften), afwijkingen daarvan worden in noten gesignaleerd. Per boek verschilt de situatie. Soms bestaan er verschillende tekstversies; dit wordt in een noot toegelicht en de andere noten verwijzen vervolgens hiernaar. Zo is er van Jezus Sirach een korte en een lange versie (de

toevoegingen van de lange tekst ten opzichte van de korte zijn in de vertaling cursief weergegeven). Bovendien is de Griekse tekst van dit boek vertaald vanuit het Hebreeuws, en van die Hebreeuwse tekst zijn fragmenten bekend. Ook hiernaar wordt soms in de noten verwezen. Zo luidt de noot bij Jezus Sirach 11:28:

‘een mens wordt pas aan zijn einde gekend - Volgens sommige Griekse handschriften en één Hebreeuws handschrift. Brontekst: “een mens wordt aan zijn kinderen gekend”.’

Hier wordt dus een variant gevolgd, in afwijking van de teksteditie. Deze variant heeft te maken met de twee mogelijke vertalingen van het Hebreeuwse woord *achariet*: ‘einde’ en ‘nageslacht’. Soms is er geen variant in de handschriften te vinden, maar zijn er toch goede redenen om de tekst aan te passen. Ook dat wordt dan in noten verantwoord. Zie bijvoorbeeld bij 1 Makkabeeën 9:2:

‘Galilea - Voorgestelde lezing. Brontekst: “Galgala”.’

Ook in de *Willibrordvertaling* en de *Groot Nieuws Bijbel* is hier voor ‘Galilea’ gekozen.

NT / In de mensen een welbehagen

In het Nieuwe Testament ligt het nog wat ingewikkelder. Net als bij de deuterocanonieke boeken is de wetenschappelijke, kritische editie gebaseerd op vele handschriften en worden bij de vertaling afwijkingen van de editie in noten aangegeven. Maar deze editie wijkt op nogal wat plaatsen af van de *textus receptus*, dat wil zeggen de traditionele, door Erasmus uitgegeven Griekse tekst van het Nieuwe Testament. Omdat sinds de Reformatie de gangbare vertalingen lange tijd hierop waren gebaseerd, worden de belangrijkste verschillen in noten aangegeven, door middel van de neutrale formulering ‘Andere handschriften lezen ...’. Soms gaat het om heel bekende bijbelpassages. Een voorbeeld is de engelenzang in Lucas 2:14: ‘Eer aan God in de hoogste hemel/ en vrede op aarde voor alle mensen die hij liefheeft.’ In de noot bij dit vers staat:

‘en vrede op aarde voor alle mensen die hij liefheeft - Andere handschriften lezen: “en vrede op aarde; hij vindt vreugde in de mensen”.’

In het Grieks is dat het verschil van één letter: *eudokias* in plaats van *eudokia*. ‘Hij vindt vreugde in de mensen’ is een weergave van het Griekse *en anthrôpois eudokia*, in de *Statenvertaling*: ‘in de mensen een welbehagen’.⁴

Maar vaak gaat het om verschillen van meer dan één letter. Zo is de lofprijzing waarmee het Onze Vader in de protestantse traditie altijd wordt afgesloten, niet meer in de hoofdttekst van Matteüs 6:13 te vinden maar alleen in een noot (‘Want aan u behoort het koningschap, de macht

en de majesteit tot in eeuwigheid. Amen’). Deze woorden ontbreken in de oudste en belangrijkste handschriften.

Het kan ook om hele verzen gaan, of in enkele gevallen om een hele passage. Dat is het geval bij het slot van het evangelie volgens Marcus (16:9-20) en bij het verhaal over Jezus en de overspelige vrouw (Johannes 7:53-8:11). Beide ontbreken in vele belangrijke handschriften, en ze staan in de tekstedities tussen dubbele teksthaken. Mede omdat ze zo bekend zijn, staan ze in de NBV wel in de hoofdttekst; in noten wordt het ontbreken ervan ‘in andere handschriften’ gesignaleerd.

De meeste tekstkritische noten in het NT hebben op dit soort gevallen betrekking.

Ook mogelijk is de vertaling ...

Maar lang niet alle noten gaan over tekstkritische beslissingen. Een tweede categorie is die van de noten met alternatieve vertalingen. In gevallen waarin de tekst evengoed iets heel anders kan betekenen (soms zelfs het tegengestelde) of waarin er een heel belangrijke, maar van de huidige vertaling afwijkende vertaaltraditie bestaat, wordt het alternatief in een noot opgenomen. Dit kan bij lezers natuurlijk de vraag oproepen waarom er dan niet voor dat alternatief gekozen is. Een voetnoot is niet de plaats om op zo’n vraag in te gaan. Het antwoord vraagt veel ruimte en kan ingewikkeld zijn, maar in het algemeen mag de lezer aannemen dat de vertaling in de hoofdttekst door vele deskundigen beter wordt gevonden dan die in de noot, en op zijn minst even goed.

De eerste voorbeelden zijn al meteen te vinden in de eerste verzen van Genesis. Daar is de grammaticale constructie niet duidelijk: de woorden ‘In het begin’ kunnen zowel betrekking hebben op het scheppen van God als op zijn eerste spreken in vers 3. En in vers 2 kunnen de Hebreeuwse woorden *roeach elohiem merachêfê*t op verschillende manieren vertaald worden.

Het slot van dit vers luidt: ‘... maar *Gods geest zweefde* over het water’ (curs. PB). De noot zegt:

‘Gods geest zweefde over het water - Gods geest, of: “Gods adem”. Ook mogelijk is de vertaling: “een hevige wind joeg het water op”.’

Het woord *roeach* kan namelijk niet alleen geest, maar ook adem of wind betekenen, en juist in deze tekst valt heel moeilijk te kiezen. Maar de betekenis is wel radicaal anders.

Het opnemen van alternatieve vertalingen blijft tot dit soort gevallen beperkt, want in feite is er bijna altijd wel een andere vertaling mogelijk. Alleen als het betekenisverschil heel groot is, wordt een noot gegeven.

Daarbij speelt soms ook de vertaaltraditie een rol, getuige het voorbeeld van Genesis 12:3 (vgl. ook Jeremia 4:2 en de noot daarbij). De vertaling in de hoofdttekst van dit vers luidt: ‘Alle volken op aarde zullen wensen/gezegend te worden als jij.’ Het gaat hier om de grammaticale interpretatie van de zin (vgl. hiervoor ook Genesis 18:18; 22:18; 26:4; 28:14). Die werd in de oude Griekse vertaling, de Septuaginta, passief opgevat, en zo wordt hij ook geciteerd in het NT (Handelingen 3:15; Galaten 3:8). Deze ook mogelijke, maar volgens velen minder waarschijnlijke weergave wordt in de noot vermeld:

‘Alle volken op aarde zullen wensen gezegend te worden als jij - Ook mogelijk is de vertaling: “Door jou zullen alle volken op aarde gezegend worden”.’

Een van de vele interessante voorbeelden uit het NT is te vinden in 1 Tessalonicenzen 4:4, waar de noot luidt:

‘dat ieder van u zijn lichaam heiligt en in eerbaarheid weet te beheersen - Ook mogelijk is de vertaling: “dat ieder van u heilig en eerbaar met zijn vrouw leeft”.’

Het gaat hier om de weergave van het meerduidige Griekse woord *skenos*, in de *NBG-vertaling 1951* nog weergegeven als ‘vat’: ‘dat ieder uwer in heiliging en eerbaarheid zijn vat wete te verwerven’.

Woordspelingen en naamsvertalingen

Woordspelingen vormen voor vertalers een bijzonder en vaak onoplosbaar probleem, omdat in de brontekst woorden met een verschillende betekenis wel dezelfde klank kunnen hebben, maar dat in de vertaling in het algemeen niet het geval zal zijn.⁵ Het (ongepubliceerde) handboek met vertaalrichtlijnen voor de NBV zegt hierover:

‘Woordspel is vrijwel altijd een *tekst*kenmerk en dient waar mogelijk in de vertaling te worden weergegeven. Dat kan door middel van vervanging (substitutie) of door te spelen met een ander woord in de tekst (compensatie). Lukt een woordspeling niet, dan kan worden geëxpliciteerd of wordt een noot geplaatst [...]

Wanneer in de brontekst een woordspel voorkomt in beeldend taalgebruik, heeft de vertaler de vrijheid het beeld te vervangen door een beeld waarmee ook in het Nederlands woordspel mogelijk is. Hij heeft dan wel de plicht te zorgen dat de mededeling zinvol blijft.’

In de praktijk is er nogal eens voor een noot gekozen, zeker waar ook met de veronderstelde betekenis van een naam wordt gespeeld en de tekst

zonder noot onbegrijpelijk is. Drie voorbeelden, twee uit het Oude en één uit het Nieuwe Testament:

(Genesis 2:23) ‘een die zal heten: *vrouw*,/ een uit een man *gebouwd* - In het Hebreeuws is er een woordspel tussen ‘*iesja*, “vrouw”, en ‘*iesj*, “man”.’⁶

(Genesis 5:29) ‘*Noach* [...] *troost geven* - In het Hebreeuws is er een woordspel tussen de naam Noach en het werkwoord *nicham*, “troost geven”.’

(Matteüs 16:18) ‘*jij bent Petrus, de rots waarop ik mijn kerk zal bouwen* - In het Grieks is er een woordspel tussen het woord *petra*, “steen” of “rotsblok”, en de naam Petrus.’

Naamsvertalingen dragen vaak bij aan het begrip van de tekst. Eerder in het project namen de vertalers ze soms in de vertaling op, maar later voelde men dit als bezwaarlijk, omdat in de brontekst de naam zelf níet wordt uitgelegd en er alleen met de betekenis ervan wordt gespeeld. Dit is vooral in het Oude Testament op allerlei plaatsen het geval. Naamsvertalingen zijn daar in noten opgenomen, bijvoorbeeld in Genesis 17:19 (‘Isaak kan worden vertaald als “hij lacht”’), Rechters 8:31 (‘Abimelech kan worden vertaald als “mijn vader is koning”’) en Ruth 1:20 (‘Noömi kan worden vertaald als “de gelukkige”’; ‘Mara kan worden vertaald als “de bittere”’). Er zijn vele andere voorbeelden te geven.

Andere noten

Naast noten in de genoemde categorieën zijn er in zeer uitzonderlijke gevallen nog noten opgenomen die extra, onontbeerlijke informatie over de tekst verschaffen.

In het Oude Testament is dat bijvoorbeeld de noot bij Exodus 3:14-15 over de mogelijke betekenis van de Godsnaam *JHWH*. De tekst luidt daar: ‘Toen antwoordde God hem: “Ik ben die er zijn zal. Zeg daarom tegen de Israëlieten: ‘IK ZAL ER ZIJN heeft mij naar u toe gestuurd.’” Ook zei hij tegen Mozes: “Zeg tegen hen: ‘De HEER heeft mij gestuurd.’” Om de overgang van ‘IK ZAL ER ZIJN’ naar ‘de HEER’ te verklaren, is bij deze woorden de volgende noot toegevoegd:

‘De naam HEER is een weergave van de godsnaam *JHWH*, die hier opgevat wordt als een vorm van het werkwoord *haja*, “zijn” (“Hij zal er zijn”).’

Achter deze noot gaat in feite de hele discussie over de weergave van het tetragram schuil.⁷

Bij Hosea 5:3 is een noot opgenomen over de betekenis van de naam Efraïm. Als de lezer niet begrijpt dat ‘Efraïm’ een aanduiding is voor het ‘tienstammenrijk Israël’ is de tekst van dit bijbelboek heel moeilijk te

volgen. Bij 1 Makkabeeën 1:10 en 2 Makkabeeën 1:7 zijn noten opgenomen over de bijzondere jaartelling die in deze boeken wordt gehanteerd.

Op verschillende plaatsen in het Nieuwe Testament staat een verwijzing naar een belangrijke noot bij Matteüs 2:4, die het gebruik van het woord ‘messias’ toelicht:

‘*messias* - Grieks: *ho christos*. Deze titel ging al in een vroeg stadium deel uitmaken van Jezus’ naam: “de christus” werd “Jezus Christus”. Soms is het moeilijk te bepalen of de titel (“de christus”) of de naam (“Christus”) bedoeld is. Bij het vertalen van de titel is gekozen voor “(de) messias” omdat hierin het duidelijkst naar voren komt dat de titel geworteld is in Joodse verwachtingen van een persoon die van God de volmacht heeft ontvangen om een centrale rol te spelen in de eindtijd.’

Een aparte, oorspronkelijk niet voorziene categorie noten informeert de lezer over afwijkingen van de traditionele versnummering, zoals die bijvoorbeeld te vinden is in de *NBG-vertaling 1951* en in allerlei commentaren. In de NBV wordt de nummering van de wetenschappelijke edities gevolgd. Waar die afwijkt, vind je noten als die bij Genesis 32:1-33: ‘In sommige vertalingen zijn deze verzen genummerd als 31:55-32:32.’ Dat vergemakkelijkt het naslaan van verwijzingen in oudere teksten.

Tot slot

In het bovenstaande is een beeld geschetst van het soort noten dat in de verschillende edities van de NBV-tekst kan worden aangetroffen. Noten over afwijkende versnummering dienen het gebruikersgemak. De overige noten hebben te maken met een van de centrale doelstellingen van het vertaalproject: de getrouwe weergave van de brontekst. Waar de vertalers van de tekst van de wetenschappelijke edities zijn afgeweken, hebben ze tekstkritische noten opgenomen. Daarnaast worden soms belangrijke tekstvarianten gesignaleerd. Alle andere noten dienen de algemene lezer: noten over alternatieve vertalingen, over woordspelingen en eigennamen, en over elementen in de tekst waarbij men enige nadere toelichting niet kan missen.

Drs. P.J. Booij is als oudtestamenticus verbonden aan het Nederlands Bijbelgenootschap.

Noten

1. Dit geldt voor de standaard NBG/KBS-editie met deuterocanonieke boeken (*Bijbel met deuterocanonieke boeken*, Heerenveen - 's-Hertogenbosch 2004).

2. Zo ook E. Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible*, Minneapolis - Assen/Maastricht 1992, p. 536v.
3. Zie D. Barthélemy, *Critique Textuelle de l'Ancien Testament* (OBO 50/1-3), Göttingen 1982-1996, en voor de daarin niet besproken boeken het *Preliminary and Interim Report on the Hebrew Old Testament Text Project*, vol. I New York 1979², vols. 2-5 New York 1979.
4. Dat één letter grote inhoudelijke verschillen kan geven is ook te zien in I Korintiërs 13:3. De NBV heeft: ‘al gaf ik mijn lichaam prijs en kon ik daar trots op zijn’, de *NBG-vertaling 1951* ‘al ware het, dat ik mijn lichaam gaf om te worden verbrand’ (vgl. *Statenvertaling* ‘al ware het dat ik mijn lichaam overgaf, opdat ik verbrand zou worden’). Hier heeft de moderne editie een *chi* in plaats van een *thêta*: *kauchêsômai* in plaats van *kauthêsômai* (of *kauthêsomai*). Zoals een attente lezeres (Marjoleine de Vos tijdens het symposium ‘De Nieuwe Bijbelvertaling literair belicht’ op 31 oktober 2004 in de Rode Hoed te Amsterdam) al opmerkte: dat maakt nogal wat uit, trots zijn of verbrand worden. Hier is de ‘nieuwe’ tekst gevolgd; de variant is niet in een noot vermeld.
5. Een uitzondering is misschien I Samuël 25:25: ‘Schenk alstublieft geen aandacht aan die domme praatjesmaker van een *Nabal*. Hij is een *onbenul*, zoals zijn naam al zegt.’ (curs. PB)
6. Hier wordt overigens in de vertaling ook nog met klanken gespeeld; niet met die van *iesj* en *iesja*, wel met die van *vrouw* en *gebouwd*: een vorm van compensatie.
7. Zie voor deze discussie *Weergave van de Godsnaam*, NBV Informatie 13, Haarlem 2001, 2004⁵.

Omslag van de bladmuziek van het passie-oratorium *Een gat in het dak* naar het Marcus-evangelie in *De Nieuwe Bijbelvertaling*.

De Nieuwe Bijbelvertaling in de liturgie

It takes two to dance

Marcel Barnard

Binnen de liturgie zijn verschillende niveaus te onderscheiden. Het moeilijkst te veranderen zijn de liturgische elementen van het hoogste niveau, die ‘eeuwige waarheden’ bevatten en altijd weer terugkeren. In welke onderdelen van de liturgie zal *De Nieuwe Bijbelvertaling* doordringen?

Bijbel en liturgie zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Hoezeer de boeken van het Oude en Nieuwe Testament ook tot de wereldliteratuur zijn gaan behoren, zij zijn de eeuwen door overgeleverd omdat zij tezamen het heilige boek vormden van, voor wat betreft het eerste testament, de synagogen en, voor wat het eerste en tweede deel samen betreft, de kerken. Daar werden zij gelezen of, veeleer nog, gereciteerd of gezongen.¹

De Bijbel in de bijbelse liturgie

De Bijbel zelf verwijst hier en daar naar die primaire functie.² In Nehemia 8:1-9 lezen we hoe de priester Ezra na de terugkeer uit de ballingschap ‘op het plein voor de Waterpoort (...) de mannen en de vrouwen en iedereen die het kon begrijpen hardop uit het boek voor(las), vanaf het moment dat het licht werd tot de middag. Allen luisterden aandachtig naar het boek van de wet.’ Vóór de ballingschap was er geen Schriftlezing in de tempel.³ De evangeliën veronderstellen het bestaan van de synagogale eredienst. Jezus gaat op de sabbath naar de synagoge, waar Hij ‘opstond om voor te lezen’ (Lucas 4:16). In de Handelingen van de Apostelen wordt ons verteld over de ‘voorlezing uit de Wet en de Profeten’ in de synagoge van Antiochië (13:15) of van ‘de Wet van Mozes’ (15:21); Paulus spreekt over het voorlezen van ‘het oude verbond’ (2 Korintiërs 3:14).

De Bijbel in de liturgie

We kunnen ervan uitgaan, dat de lezingen in de liturgie werden gereciteerd, zoals nu nog in de synagoge gebeurt. Pas na de uitvinding van de boekdrukkunst wordt lezen: stil voor jezelf lezen. Maar ook dan blijft er het hardop voorlezen in de kerkdienst, hoewel ook die althans in protestantse kringen in ons land niet altijd vanzelfsprekend is geweest. In zijn boek over de liturgie, *Onze Eeredienst*, schrijft Abraham Kuypers in 1911 het toe te juichen ‘dat men de lezing der Heilige Schrift nu althans binnen den Dienst heeft getrokken’.⁴ De Schrift werd voordien vóór de dienst gelezen, door de voorlezer of voorzanger, niet zelden de bovenmeester. De predikant ‘las’ enkel en alleen zijn preektekst. Een andere auteur bericht dat in Dordrecht de wekelijkse Schriftlezing voor de preek pas werd ingevoerd in de tweede helft van de zestiende eeuw.⁵ Luther spreekt nog over een reciet van de Schriftlezingen en van de instellingswoorden in het eucharistische gebed. Het blijft in de Lutherse Kerk tot in de achttiende eeuw in gebruik.⁶

Hoewel het regel wordt de Schriftlezingen met spreekstem te lezen, verdwijnt de gezongen bijbeltekst niet helemaal uit de eredienst. De getoonzette Schrifttekst moet in de zeventiende en achttiende eeuw vooral begrepen worden in de context van de hoge Europese muziekcultuur. Cantates, passies en motetten van componisten als Schütz, Prätorius, Buxtehude, Bach en Händel hebben niettemin in de liturgie geklonken. Tot op de dag van vandaag leeft de traditie van getoonzette Schriftgedeelten voort, evenals die van het reciet, bijvoorbeeld in de Oud-Katholieke Kerk, in de kloosters, in de Rooms-Katholieke Kerk en ook in de Protestantse Kerk in Nederland.⁷ Behalve psalmen en cantica (psalmen van buiten het psalter) zal het vooral teksten betreffen die tot de vaste liturgische frasen behoren, zoals het ‘onzehulp’ aan het begin van de dienst (Psalm 124:8), het ‘heiligheilig’ (Jesaja 6:3), ‘gezegend die komt’ (Matteüs 21:9 par.) en de instellingswoorden in het eucharistisch gebed (Matteüs 26:26-29 par.), de doopformule (Matteüs 28:19), het onzevader (Matteüs 6:9-15, Lucas 11:2-4) en de zegen (Numeri 6:24-26; 2 Korintiërs 13:13; Filippenzen 4:7). Voordat ik daar verder op inga, eerst nog een aantal opmerkingen over het criterium van de voorleesbaarheid, dat bij *De Nieuwe Bijbelvertaling* (NBV) steeds mede bepalend was bij het vertaalwerk.

Er moet muziek in zitten

In ons land zal de NBV in de liturgie voornamelijk worden gebruikt om, met spreekstem, uit voor te lezen. Ik stel mij voor dat dat voor gemeenten die tot op heden uit de *Statenvertaling* lezen, een (te) grote stap is (want haar hiërarchische taal is een heilige en dus moeilijk te veranderen taal

geworden), voor gemeenten die de *NBG-vertaling 1951* lezen een opluchting (want het Nederlands van rond de Tweede Wereldoorlog is voor laat-moderne oren eenvoudigweg een ouderwets klinkende taal) en voor parochies en gemeenten die de *Willibrordvertaling* lezen een kleine stap (want zij waren al gewend aan modern Nederlands). Voorleesbaarheid was steeds een van de criteria waar de vertalers aandacht aan schonken bij hun vertaalarbeid. Een bijbelvertaling die de kerk gebruikt in de eredienst is geschikt om te worden voorgelezen, maar dus ook om te worden gehoord. Voorleesbaarheid impliceert - om het met een enigszins geconstrueerd en slecht aan te horen woord te zeggen - : hoorbaarheid. Het is iets anders om een tekst te horen, dan om een tekst te lezen.

Bij voorlezen en horen komt het, meer nog dan bij lezen, aan op *ritme* en *klank*. Die dienen om de inhoud van de tekst te ondersteunen: ze overtuigen de hoorder en nemen haar mee, zoals in de muziek ritme en klank de hoorders ervan meenemen. In feite gaat het daarom bij voorleesbaarheid en hoorbaarheid om de *muzikaliteit* van een tekst. Er moet muziek in de vertaalde tekst zitten. Overigens ben je er met een muzikale tekst nog niet: veel hangt af van de voorlezer, zoals bij een muziekstuk de uitvoering staat of valt met de kwaliteit van de musici. De muzikaliteit van een tekst en de kwaliteit van de voorlezing of van de toonzetting en uitvoering ervan, maken dat een tekst overtuigt of verleidt. Daar komen nog andere aspecten dan ritme en klank bij. Ook de kracht en kwaliteit van beelden is bijvoorbeeld van belang of het voorkomen van verschillende stijlfiguren, die overigens vaak nauw met klank en ritme verbonden zijn. Bij assonanties en alliteraties en bij de indeling in versregels en strofen gaat het om klank en ritme. Hierbij stelt het Nederlands andere eisen dan het Hebreeuws of Grieks: stijlfiguren uit de grondtalen moeten in Nederlandse stijlmiddelen worden omgezet.⁸ Om Maarten Luther vrij weer te geven: je moet het Latijn niet vragen hoe je Duits moet spreken. Met andere woorden, het Nederlands heeft zijn eigen middelen en stijlfiguren, die niet noodzakelijk dezelfde zijn als de Hebreeuwse, Aramese of Griekse.

Tijdens het vertaalproject is erop aangedrongen om teksten in de liturgische praktijk te toetsen. Een aantal componisten kreeg de opdracht verschillende psalmen te toonzetten; deze toonzettingen zijn gepubliceerd.⁹ Anderen hebben uit zichzelf teksten op muziek gezet.

It takes two to dance

In de liturgie krijgt de ontmoeting tussen God en mensen expliciet gestalte. Dat betekent, dat zowel God in zijn woorden en daden, als de mensen in hun eigen culturele contexten, volkomen serieus worden

genomen. *It takes two to dance*. God vraagt ten dans, Hij is het primaire subject van de eredienst. God heeft het eerste woord. De liturgievierende gemeente erkent dat: zij is, om een in dit blad bekend woord te variëren, brongetrouw. Maar God is - doelgericht - uit op de dans, op antwoord, op een danspartner, op gesprek. Theologisch gezegd, God is het primaire subject van de eredienst, die de menselijke reactie op haar woord oproept. Lof en klacht, vloek en zegen, gebed en dank, zingen en zuchten worden zo opgenomen in de beweging van het woord. Zo is het al in de Bijbel zelf, denk bijvoorbeeld aan de Psalmen. Woord is in bijbel en liturgie niet het 'naakte' woord, maar gehoord en beantwoord woord. Nog iets anders gezegd: het woord in de eredienst is het gevierde en in gedachtenis gehouden woord, dat realiteit wordt (dat 'geschiedt') in de dubbele acte van het horen (voorlezen, uitleggen, verkondigen) en van het antwoorden (bidden, roepen, prijzen, zingen, bewegen en handelen). Woord in de liturgie is brongetrouw en doelgericht, dat wil zeggen, is woord van Godswege en tegelijk geheel en al op deze hier en nu verzamelde mensen gericht. Net als in de Bijbel zelf kunnen we tussen die twee geen precieze scheidslijn trekken.¹⁰ Een bijbelvertaling nu die *niet* brontekstgetrouw en tegelijkertijd doeltaalgericht is, is voor gebruik in de eredienst daarom niet geschikt. Het pleidooi voor een vertaling die nagenoeg letterlijk de Hebreeuwse of Griekse tekst volgt, is letterlijk exclusief: ze sluit mensen (in dit geval: levend in de contemporaine Nederlandse cultuur) uit en confronteert hen met een absoluut woord en met absolute verhaal-structuren. Levende traditie wordt gestolde waarheid. De dans wordt een ongewenste intimiteit. Ik geloof er niet in, dat moge duidelijk zijn.

Liturgische kernteksten: het onzevader

Ik keer nu terug naar bijbelse kernteksten in de liturgie. Ik moet mij nu beperken tot één voorbeeld, en kies het onzevader (Mat. 6). Zoals bekend zijn van het onzevader verschillende versies in de liturgische omloop: tenminste een rooms-katholieke versie (de meest gangbare is niet meer dezelfde als Matteüs 6:9-13 in de herziene *Willibrordvertaling* van 1995), een calvinistische (die overeenkomt met de *NBG-vertaling 1951*, die tussen vierkante haken de doxologie toevoegt), een lutherse (waar ten opzichte van de *NBG-vertaling 1951* 'het Koninkrijk' tweemaal wordt gelezen als 'het Rijk', en 'de boze' als 'het kwade') en een zogenaamd oecumenische die men vooral hier en daar op liturgiebladen aantreft. Deze laatste versie is een arrangement. Dat is niet bijzonder of vreemd: bijbelteksten worden in de liturgie dikwijls gearrangeerd.¹¹ Steeds vaker zitten mensen met verschillende achtergronden in een viering bijeen, en het zal duidelijk zijn, dat het doorgaans een rommeltje wordt als zij het gebed van de Heer hardop gaan bidden.

De NBV komt nu met een vertaling die van de gangbare edities van het onzevader nog weer afwijkt. De meest in het oog lopende verschillen zijn het verdwijnen van de aanvoegende wijs ('kome' wordt 'laat komen', 'geschiede' wordt 'laat geschieden'), de volgorde aarde - hemel (zoals in de *Willibrordvertaling*, anders dan in de Griekse tekst en in de *NBG-vertaling 1951*), de (correcte!) lezing 'hebben vergeven' in de voltooid tegenwoordige tijd, de vervanging van 'verzoeking' (*NBG-vertaling 1951*) respectievelijk 'verleiding' (*Willibrordvertaling*) door 'beproeving', en de formulering 'red ons uit de greep van het kwaad'.

	Onze Vader in de hemel,
laat uw naam geheiligd worden,
10	laat uw koninkrijk komen
en uw wil gedaan worden
op aarde zoals in de hemel.
11	Geef ons vandaag het brood
dat wij nodig hebben.
12	Vergeef ons onze schulden,
zoals ook wij hebben vergeven
wie ons iets schuldig was.
13	En breng ons niet in beproeving,
maar red ons uit de greep van het kwaad.

Zal deze nieuwe vertaling nu die van de toekomst worden? Dat mogen we hopen; nooit immers werd een vertaling zo breed oecumenisch gedragen, maar het zal veel tijd kosten. Dat hangt (mede) samen met een mechanisme waar we in de liturgie mee te maken hebben, en waar ik ten slotte kort op inga.

Veranderingen in de liturgie

Een liturgie is een zekere orde, dat wil zeggen: bestaat uit een aantal elementen die in een zekere volgorde staan, maar waartussen ook een zekere rangorde bestaat. De openingsritus staat vanzelfsprekend altijd voor de Schriftlezingen en preek, en voor de eucharistie, maar heeft ook minder gewicht dan Schrift en Maaltijd. Binnen de liturgie zijn dus verschillende niveaus te onderscheiden.¹² Hoe hoger het niveau, hoe moeilijker veranderingen mogelijk zijn. In de openingsritus van een kerkdienst zijn zonder veel problemen veranderingen aan te brengen. Dat geldt ook voor die elementen van de liturgie waarin het dagelijks leven en de actuele context worden verwoord, bijvoorbeeld in de voorbeden. Het moeilijkst te veranderen zijn die delen van de orde die het hoogste niveau ervan uitmaken en die 'eeuwige waarheden' bevatten en

altijd weer terugkeren. De cultureel-anthropoloog Roy Rappaport noemt deze delen 'ultimate sacred postulates'. Zij dragen de hele orde, zijn het fundament onder alles en onttrekken zich aan de logische redenering. Zij bezitten de meeste autoriteit, zijn onveranderlijk, fundamenteel en bevorderen eenheid. Het zijn, kortom, uiterste geloofswaarden die geen materiële kenmerken vertonen. Voorbeelden zijn het 'Shema Israel', het Credo, Sanctus en Benedictus, de instellingswoorden, het onzevader, kortom precies die teksten die ik hierboven aanduidde als behorende tot de vaste liturgische frasen.

Juist in deze woorden beleven mensen een (mystieke) vereniging met God of met het Zijn zelf. Zij worden daarbij geholpen doordat deze woorden altijd hetzelfde zijn - ze hoeven er niet bij na te denken en ze weten al wat er komt, ze kennen de woorden *by heart* - en ook doordat ze dikwijls in een nogal hiërarchische taal zijn gevat: ze transcenderen door hun woordkeuze en zinsconstructie de alledaagse realiteit en de taal waarin we over die realiteit spreken. In de beleving van mensen kan de doop zodoende aan gewicht winnen wanneer de doopformule met oude naamvals-s wordt uitgesproken: 'in de naam des Vaders ...'.

Het onzevader behoort tot de 'ultimate sacred postulates' en een verandering van de bewoording ervan zal zeker tijd kosten. De NBV biedt wel een uitgelezen kans het gebed in ons taalgebied nu werkelijk tot een gebed van de eenheid te maken!

Ten slotte

Bijbel en liturgie zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. De NBV zal haar weg in de liturgie vinden. Voor wat betreft de Schriftlezingen zal dat in veel parochies en gemeenten niet heel problematisch zijn, afhankelijk van de vertaling die totnogtoe gebruikt werd. Voor de vaste liturgische formuleringen zal dat dikwijls veel tijd kosten. Als er muziek in de nieuwe vertaling zit, zal zij componisten inspireren, en zullen de nieuwe liturgische kernteksten misschien zingenderwijs worden toegeëigend. Dat zou het proces versnellen en het feest verlevendigen.

Prof. dr. M. Barnard is kerkelijk hoogleraar liturgiek bij de Universiteit Utrecht en bijzonder hoogleraar liturgiewetenschap aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Noten

1. B. Stolwijk, 'De Schrift gezongen', in: G. Lukken en J. de Wit (red.), *Lezen in fragmenten. De Bijbel als liturgisch boek* (= *Liturgie in beweging* 2), Baarn 1998, p. 128-136.
2. Behalve op de genoemde plaatsen nog in Exodus 24:4,7; Deuteronomium 31:10v.;

Jozua 8:34; 2 Koningen 22-23:3; Jeremia 36). Vgl. voor het volgende P. Müller, *Verstehst du auch was du liest? Lesen und Verstehen im Neuen Testament*, Darmstadt 1994.

3. S. Saffrai, 'The Synagogue', in: S. Saffrai en M. Stern (eds.), *The Jewish People in the First Century, dl. II, Assen/Amsterdam* 1984, p. 912.
4. A. Kuyper, *Onze Eeredienst*, Kampen 1911, p. 265.
5. G.D.J. Schotel, *De openbare eeredienst der Nederl. Hervormde Kerk in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw*, Leiden z.j., p. 313v.
6. R. Volp, *Liturgik. Die Kunst Gott zu feiern, dl. I Einführung und Geschichte*, Gütersloh 1992, p. 538.
7. Zie wat dit laatste betreft bijvoorbeeld *Dienstboek. Een proeve*, Zoetermeer 1998, p. 1008-1069, waar diverse psalmen en cantica staan die op acht psalmtonen kunnen worden geciteerd.
8. Clazien Verheul en Peter Booij, *Psalmen op muziek* (= *NBV Informatie* 16), Haarlem 2002, p. 5v.
9. Clazien Verheul en Peter Booij, *Psalmen op muziek* (= *NBV Informatie* 16), Haarlem 2002.
10. G.N. Lammens, *Tot zijn gedachtenis. Het commemoratieve aspect van de avondmaalsviering*, Kampen 1968, p. 209-224.
11. Jelle van Nijen toonde dat aan voor *Dienstboek - een proeve*, Zoetermeer 1998. Zie: Jelle van Nijen, 'Geschreven ons ten leven. Het schriftwoord als liturgische tekst', in: Marcel Barnard, Gerben Heitink en Henk Leene, *Letter en feest. In gesprek met Niek Schuman over bijbel en liturgie*, Zoetermeer 2004, p. 109-122.
12. Vgl. voor het volgende Roy Rappaport, *Ritual and Religion in the Making of Humanity* (= *Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology* 110), Cambridge 1999, vooral p. 263-276.

Oudtestamenticus Marie-José Wijntjes overlegt met
neerlandicus Pieter Waalewijn.

Foto: Sandra Haverman/NBG

Terugblik van een vertaler

Op reis met een Hebreeuwse tekst in je hoofd

Margot Berends

‘Je moet je de tekst eigen maken, je moet hem op het laatst kunnen reciteren’, zo vertelt Marie-José Wijntjes, een van de vertalers van *De Nieuwe Bijbelvertaling*. Op haar reizen nam ze dan ook meestal een Hebreeuwse tekst mee. Gaf ze een klimcursus in de Alpen of leidde ze een gezelschap door Ethiopië, altijd ging de tekst mee, hetzij op papier, hetzij in het hoofd. Als tegenwicht werkte ze veel thuis: hard en graag.

De Nederlandse Bijbelvertaling (NBV) is gelanceerd. Het werk van de vertalers ligt in de openbaarheid, op allerlei boekenplanken, bureaus en lezernaars. Hoe kijkt één van die vertalers, hebraïcus Marie-José Wijntjes, terug op tien jaar vertaalwerk voor het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG)?

‘Het was bijzonder dat ik een baan voor vierentwintig uur op mijn eigen vakgebied kreeg. Later werden dat er dertig. Ik heb er altijd naar gestreefd op mijn vakgebied te werken. Dat lukte voordien ook wel, maar ik werkte aan verschillende dingen tegelijk, en dat gaf een versnipperd gevoel. Ik gaf klassiek- en modern-Hebreeuws en Jiddisch op verschillende volksuniversiteiten, vertaalde af en toe wat teksten, schreef recensies, deed de boekbeschrijvingen voor de afdeling Judaïca bij de kunstveiling Christie’s en was bezig met mijn promotie. Daarnaast organiseerde ik reizen naar het Midden-Oosten, om contact te houden met het gebied waar mijn belangstelling naar uitgaat. Toen ik hoorde dat ik aan het NBV-project kon meewerken en bijna fulltime klassiek-Hebreeuwse teksten kon gaan vertalen, was ik natuurlijk erg blij!’

Niet alleen de inhoud van het werk was Wijntjes op het lijf geschreven, ook de werkvorm paste goed bij haar. ‘Ik ben een superindividualist, dus het thuiswerken was voor mij de perfecte formule. Het NBG gaf mij

daarin alle ruimte. Toen ik net met het werk begon, heb ik eerst eens rustig de kat uit de boom gekeken. Ik merkte al gauw dat ik twee keer per jaar mijn reizen kon blijven maken. Ik werkte in de praktijk in Nederland dikwijls veertig, vijftig uur per week, en kon dan ook lange tijd in het buitenland zijn. Die combinatie was vruchtbaar. Het contrast tussen mijn bezigheden stimuleerde mij.'

Vatenwassen

Binnen het NBV-project werkte een grondtekstkenner altijd samen met een neerlandicus. Voor Wijntjes was dat gedurende de langste tijd Saskia van der Ling. 'Met haar, en ook met de andere neerlandici, heb ik altijd prima afspraken kunnen maken. Saskia had een goed overzicht van wat er gedaan moest worden en hield de deadlines in de gaten. Mijn reizen konden gewoon ingepland worden. Het principe van zelfsturende teams sprak me erg aan. De vrijheid om te werken wanneer je wilt en dat ook nog thuis, was ideaal. Ik begon ergens tussen 6 en 11 uur 's ochtends en hield dan om 6 uur 's avonds meestal op. Mensen vroegen wel of ik geen last had van het gevoel dat het werk nooit af is, zoals veel thuiswerkers hebben. Dat had ik nooit: het idee dat het nog niet af was, heb ik nooit als akelig ervaren. Het werk was daarentegen dikwijls wel zo meeslepend dat ik mezelf moest afremmen, vooral tijdens het maken van de eerste vertaalfase. Een tekstprobleem werd soms tijdens het vatenwassen of midden in de nacht opgelost, een teken dat ik ermee bezig bleef, ook al zat ik niet achter mijn bureau. Ook was ik vaak bezig met het zoeken naar argumenten om bepaalde vertaalbeslissingen te onderbouwen. Ik houd van argumenteren. 's Avonds zat ik niet achter mijn computer, wel ging ik regelmatig naar de universiteitsbibliotheek om dieper in te gaan op vertaalproblemen en om boeken aan te vragen. Dat voelde voor mij niet echt als werk.'

Klimweekend

Uit wat Wijntjes vertelt, ontstaat langzaam het beeld dat het vertalen voor haar inderdaad niet zozeer 'werken' betekende, als wel een 'way of life'. Tijdens haar grote en kleinere reizen ging vaak een Hebreeuwse tekst mee, die ze op alle mogelijke en onmogelijke momenten voor zich had liggen. 'Je moet zo'n tekst lezen en herlezen, je moet er helemaal in komen te zitten. Op het laatst moet je hem kunnen reciteren, zozeer moet het een deel van jezelf worden. Ik geef onder andere kliminstructie voor de Nederlandse Klim- en Bergsport Vereniging, en leid reizen naar de Alpen. Tijdens klimweekenden in België of tijdens trektochten in de Alpen had ik altijd een tekstuitgave bij me, of een paar bladzijden eruit. Ik nam ook altijd lege blaadjes mee, waarop ik de teksten overschreef. Zo kreeg ik

contact met een nieuwe passage, ik zat dan te puzzelen en probeerde te ontdekken hoe de teksten in elkaar zaten. Het werk was dus nooit helemaal weg, zelfs niet als ik een reis naar bijvoorbeeld Jemen of Syrië leidde. Daar kun je niet met Hebreeuwse teksten rondlopen, dat is in die landen niet goed uit te leggen. Dan gingen de teksten in mijn hoofd mee, passages die ik herhaalde als het rustig was tijdens het wandelen of 's avonds.'

Twee berinnen

Op nog meer fronten vormden het vertalen en het reizen een goede combinatie. Wijntjes: 'Als reisleader ga je intensief met de mensen van het land en met je eigen groep om. Je bent heel sociaal bezig, en dat was een goed tegenwicht voor het alleen thuis werken. Verder kon ik wat ik in het Midden-Oosten zag dikwijls terugkoppelen naar mijn werk. Het landschap, de gewoontes en omgangsvormen: het is er in sommige opzichten nog zoals in de tijd van de oude verhalen. Zo werken de watersystemen die de boeren in Jemen of Marokko nu nog gebruiken precies hetzelfde als in de tijd dat de oudtestamentische teksten zijn ontstaan (2 Samuël 17:20). Of het feit dat het water van een bron op meerdere plaatsen naar buiten kan komen (2 Kronieken 32:30). Of de manier waarop je in het Midden-Oosten soms een doek over je hele hoofd doet tegen stof en wind, inclusief het gezicht (1 Koningen 20:38).

Op een reis in Jemen waren een reisgenoot en ik eens twee weken op vakantie, nadat de groepen weg waren. Het gebeurde regelmatig dat we belaagd werden door hordes schoolkinderen. Er zijn daar heel veel kindertjes, en je hebt pech als je ergens loopt en de school gaat net uit. Je zit dan midden in een troep van vijftig jongens of meisjes, die je allemaal - in hun vers geleerde Engels - vragen hoe je heet en of je getrouwd bent. Meestal kan ik dat wel aan: ik pik de brutaalste eruit en vraag dan op een leraarstoel in het Arabisch: hoe heet je, hoe oud ben je, in welke klas zit je en wat wil je later worden? Daarna neem je de volgende. Na vijftientig kinderen zijn de dorpsgrenzen wel bereikt en de meeste kinderen bij huis. Maar op een keer kon ik het even niet hebben en schoot ik uit mijn slof. Dat is het domste wat je kunt doen. Het ging mis en ik had een slecht gevoel over mezelf. We zijn toen maar een paar dagen in een hotel gaan zitten, je moet je dan even helemaal terugtrekken. En wat las ik later in een passage in 2 Koningen 2: *Van Jericho ging Elisa naar Betel. Toen hij naar de stad omhoog liep, rende een troep kinderen op hem af die hem uitlachten en schreeuwden: 'Kaalkop, kaalkop! Zet 'm op, zet 'm op!' Elisa keek om, en toen hij de kinderen zag, vervloekte hij ze in de naam van de HEER. Meteen kwamen er twee berinnen uit het bos, die tweeënveertig*

van de kinderen verscheurden. Die twee verzen waren, hoe gedateerd ook, herkenbaar voor me.’

Schriftjes

Het overleg met de neerlandici was intussen belangrijk voor Marie-José. ‘Ik houd van lekker hard doorwerken, en zij hadden diezelfde instelling. We hadden natuurlijk veel contact via e-mail en telefoon, maar we gingen ook regelmatig naar elkaar toe. Ikzelf werkte tussen de tweede en de derde vertaalfase graag met een schrift, waarin ik mijn commentaar op de tweede fase schreef. Ook mijn reactie op de reviews van collega’s staat erin. Met de hand schrijvend kan ik beter nadenken – een computer maakt me onrustig. Ik nam dat schrift dan mee naar Saskia en we discussieerden naar aanleiding van wat erin stond. Zij verwerkte de conclusies meestal meteen in de computer, of ze maakte met een vulpotlood aantekeningen op een uitdraai. Daarbij brak zij zeer frequent de punt, vooral als zij zich opwond. Saskia beweert dat neerlandici meer van het Hebreeuws weten dan hebraïci. Soms klopte dat. Van onze werkgesprekken heb ik erg genoten. Toen het werk aan *De Nieuwe Bijbelvertaling* afgelopen was, vond ik dat op zichzelf niet zo erg; daar had ik me op ingesteld. Maar wat ik mis is dat contact.’

Een ander regelmatig terugkerend fenomeen waren de seminars, waarin vertalers en collega’s van het NBG elkaar ontmoetten, besluiten namen en vertaalkwesties bespraken. ‘Je was er een paar dagen uit en het feit dat je elkaar weer zag, gaf een feestelijk tintje. Op zich houd ik niet zo van dit soort openbare aangelegenheden, ik kom beter tot mijn recht in een klein groepje. Ook voel ik me meer op mijn gemak in de uitvoering dan in de besluitvorming. Toch waren het leuke dagen, die overigens wel vermoeiend waren. Het NBG (door medewerkers die thuis werken ook wel kortweg aangeduid met ‘Haarlem’) heeft veel aan teambuilding gedaan. In Haarlem zijn ze er zeker in geslaagd om die samenwerking voor elkaar te krijgen. Het was een luxe idee dat anderen (‘Haarlem’) daarover nadachten en daarvoor zoveel dingen organiseerden.’ Wat Wijntjes ook heeft gewaardeerd is dat er veel ruimte was voor wat zij ‘veldwerk’ noemt. ‘We hebben een uitgebreid commentaar gemaakt op de vertaling. Hoe het eindresultaat tot stand is gekomen, is stap voor stap gedocumenteerd. We konden tijd steken in het zoeken naar achtergrondinformatie, wetenschappelijke discussies uitpluizen en daar zelf nog iets aan toevoegen, argumenten op papier zetten en tekstanalyses maken. Al dat materiaal ligt in het archief bij het NBG. Dat archief is werkelijk een schatkamer! Het zou mooi zijn als daar nog eens iets mee gedaan zou worden. Dan zou ik graag van de partij zijn.’

Overuren

Tegen het einde van het project moest er door iedereen extra hard doorgewerkt worden, om de vertaling op tijd af te krijgen. Marie-José kon drie maanden vrij nemen van de overuren die ze had gemaakt. Het werk was leuk en meeslepend, maar het was nu ook wel even genoeg geweest. Intussen stort zij zich weer op nieuwe opdrachten, zoals het beschrijven van vroege drukken van oude Hebreeuwse en Arabische teksten. ‘De boeken waar het om gaat staan op CD-ROM, dus ik kan weer thuis werken’, vertelt ze vergenoegd. En ook nu kan ze weer melden: ‘Het is verschrikkelijk leuk werk!’

Mevrouw M.C. Berends is journalist en was voorheen werkzaam bij het Nederlands Bijbelgenootschap. Momenteel is zij tijdelijk eindredacteur van *Met Andere Woorden*.

Activiteiten rond de presentatie van *De Nieuwe Bijbelvertaling*

Voorafgaand aan de presentatie van *De Nieuwe Bijbelvertaling* in De Doelen werd een dankdienst gehouden in de Rotterdamse Laurenskerk. Het thema was: 'Zaaien en oogsten, oogsten en zaaien.' Kinderen dragen de 'oogst' binnen.

Foto: Sandra Haverman/NBG

Ds. W. Smouter, voorzitter van de landelijke vergadering van de Nederlands Gereformeerde Kerk, ontsteekt een kaars aan de grote kaars van *De Nieuwe Bijbelvertaling*.

Foto: Sandra Haverman/NBG

Irene Spijker, neerlandicus bij het vertaalteam, leest een gedeelte uit *De Nieuwe Bijbelvertaling* voor.

Foto: Sandra Haverman/NBG

De schrijfster
Nelleke
Noordervliet leest
een passage voor
uit haar eigen
bijbel. In een
videofragment
vertelde zij hoe ze
literaire thema's
uit de Bijbel
gebruikt voor haar
werk.

Foto: Pieter van
der Meer

Artiesten en bekende Nederlanders
belichten in *De Doelen* verschillende
aspecten van de Bijbel. Hier zingen
Izaline Calister, Miranda van Kralingen
en Denise Jannah het lied 'I don't know
how to love him' uit de musical *Jesus
Christ Superstar*.

Foto: Sandra Haverman/NBG

Dr. S.J. Noorda, voorzitter van de begeleidingscommissie van *De Nieuwe
Bijbelvertaling*, overhandigt het eerste exemplaar aan koningin Beatrix.
Presentator Philip Freriks houdt de microfoon erbij. Hij presenteerde het
programma dat diezelfde avond op televisie uitgezonden werd.

Foto: Sandra Haverman/NBG

Godfried kardinaal Danneels, aartsbisschop van Mechelen-Brussel, vertelt hoe de Bijbel hem inspireert.

Foto: Pieter van der Meer

Nadat koningin Beatrix het startsein had gegeven met het lezen van Genesis 1:1-10, wordt *De Nieuwe Bijbelvertaling* in één ruk voorgelezen in boekhandel Donner te Rotterdam. Tijdens de voorleesmarathon lezen ook bekende Nederlanders voor - hier minister C.P. Veerman van Landbouw.

Foto: Sandra Haverman/NBG

Koningin Beatrix leest Genesis 1:1-10 voor.

Foto: Joël van Houdt

Drie heren drinken tijdens de receptie na afloop van de presentatie een glas op het verschijnen van *De Nieuwe Bijbelvertaling*. Van links naar rechts: prof. dr. M. de Jonge, emeritus hoogleraar Nieuwe Testament aan de Rijks Universiteit Leiden; de heer J.G. Gaarlandt, toen nog uitgever bij WPG Uitgevers waar de *Querido/Jongbloed*-editie van *De Nieuwe Bijbelvertaling* verscheen; rabbijn A. Soetendorp van de liberaal-joodse gemeente te Den Haag.

Foto: Sandra Haverman/NBG

Twee dagen na de Nederlandse presentatie werd *De Nieuwe Bijbelvertaling* gepresenteerd in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen.

Foto: Wim Hendrix

De heer P. Lauwaert, directeur van de Vlaamse Bijbelstichting, overhandigt *De Nieuwe Bijbelvertaling* aan mgr. P. Van den Berghe, vertegenwoordiger van de Rooms-Katholieke Bisschoppenconferentie van België.

Foto: Wim Hendrix

De zondag na de presentatie deed *De Nieuwe Bijbelvertaling* haar intrede in allerlei kerken. Ds. W. Boon van de Evangelisch-Lutherse Gemeente Zuid-Limburg toont hier de nieuwe kerkbijbel aan de jongste gemeenteleden.

Foto: Frans Rade

De Nieuwe Bijbelvertaling ligt in de boekhandels. Bij de evangelische boekhandel De Rank in Kampen staan de mensen in de rij om een exemplaar aan te schaffen.

Foto: Gerlinde Schrijvers

Het enthousiaste welkom voor de Statenvertaling

Frits Broeyer

Na het verschijnen van de *Statenvertaling* werd de destijds gangbare *Deux-Aesbijbel* spoedig terzijde gelegd. De zeventiende-eeuwse burgers gaven de voorkeur aan een Bijbel die letterlijker vertaald was. Dat zowel de Staten-Generaal als de Synode zich ingezet hadden voor de totstandkoming van de nieuwe vertaling, droeg bij tot een snelle acceptatie. Verder werden de vele kanttekeningen hogelijk gewaardeerd.

Bij het verschijnen van een nieuwe bijbelvertaling wachten de initiatiefnemers en vertalers vanzelfsprekend met spanning de reactie van het publiek af. Zullen de mensen blij zijn over de komst ervan en de vertaling gaan gebruiken? Of zal de ontvangst lauw, misschien zelfs afwijzend zijn? De geschiedenis laat zien, dat menige nieuwe versie onmiddellijk als een betere dan de tot dan gebruikelijke werd beschouwd en die oudere snel verdrong. Voor Nederland biedt de in 1637 verschenen *Statenvertaling* hiervan het mooiste voorbeeld. Eigenlijk lag het voor de hand, dat het met de aanvaarding van deze vertaling juist heel moeizaam zou gaan. Er bestond een Bijbel in het Nederlands, de *Deux-Aesbijbel*, waarmee de mensen intussen vertrouwd geraakt waren. Alleen al uit zuinigheid konden potentiële kopers er de voorkeur aan geven om niet tot aanschaffing van de dure *Statenbijbel* over te gaan. Maar nog veel meer zou de gewinning aan allerlei uitdrukkingen en woorden in de '*Deux-Aes*' een hinderpaal kunnen betekenen voor een gemakkelijk overstappen naar een nieuwe vertaling. Het is de moeite waard om na te gaan, waarom alles toch anders gelopen is en de *Statenbijbel* zo algemeen met enthousiasme begroet werd. Zonder de pretentie te hebben een sluitende verklaring te geven wil ik enkele factoren aanstippen die het snelle succes naar mijn mening bevorderden.

Het begin van het bijbelboek Genesis, met de kanttekeningen rondom de bijbeltekst. Uit: *Statenvertaling*, Ravesteyn, Amsterdam 1660.

Foto: Sandra Haverman/NBG

Samenwerking kerk en staat

Ongetwijfeld is het van groot belang geweest, dat de Staten-Generaal van de Republiek de gereformeerde landskerk gesteund hebben bij de totstandbrenging van de nieuwe vertaling. Toen de *Statenbijbel* na de jarenlange inspanningen van de vertalers en revisoren uiteindelijk van de drukpers kwam, meldde de titelpagina, dat deze door ‘last der Hoogh-Moghende Heeren Staten Generael vande Vereenighde Nederlanden’ overeenkomstig het besluit van de in 1618 en 1619 gehouden Nationale Synode te Dordrecht tot stand was gekomen. Volgens artikel 36 van de *Nederlandse Geloofsbelijdenis* moet de overheid het koninkrijk van Jezus Christus bevorderen en ervoor zorgen, dat het Evangelie overal gepredikt wordt. Van die taak had zij zich gekwetend door subsidiëring van het vertaalproject en diverse andere maatregelen. Voor in de Bijbel werd een officiële acte van autorisatie afgedrukt. De Staten-Generaal hadden deze tekst tijdens een zitting op 29 juli 1637 goedgekeurd. Het woord *Statenbijbel* is waarschijnlijk in 1652 voor het eerst gebezigd in een door een katholiek geschreven polemisch geschrift. Dit had in de situatie van toen natuurlijk een hatelijke bedoeling. Maar omdat de steun van de Staten-Generaal bij de gereformeerden als iets positiefs en niet als iets negatiefs begrepen werd, raakte voor de Bijbel van 1637 ter onderscheiding van andere vertalingen de benaming *Statenbijbel* in zwang.¹

Aan die autorisatie door de staat zou overigens veel minder belang gehecht zijn, als de kerk daarop niet aangestuurd had. In de laatste fase van het project lieten de vertalers die nog door de Synode van Dordrecht waren benoemd de overheid weten, dat de nieuwe Bijbel gedrukt kon worden. Landelijke en Leidse overheidsinstanties waren vervolgens betrokken geweest bij de regeling, die aan het bedrijf Paulus Aertsz van Ravensteyn in Leiden voor vijftien jaar het alleenrecht gaf om de vertaling te gaan drukken. Op 17 september 1637 boden de vertalers Festus Hommius en Antonius Walaeus samen met de Haagse predikant Andreas Rivet de Staten-Generaal het eerste exemplaar van de nieuwe vertaling aan. Via deze drie mannen bedankte de gereformeerde kerk de overheid voor alle genoten hulp, maar demonstreerde zij tevens haar gerechtvaardigde trots op het resultaat van zoveel jaren onophoudelijk zwoegen.

Dat de kerk achter de nieuwe vertaling stond was voor de acceptatie door de potentiële gebruikers vanzelfsprekend uiteindelijk belangrijker dan dat de overheid op diverse momenten een helpende hand geboden had. Na 1637 is de *Deux-Aesbijbel*, waarvan de eerste uitgave uit 1561/1562 en de tweede, definitieve uit 1564/1565 stamde, niet meer herdrukt tot laat in de

twintigste eeuw toe - en toen ging het slechts om uitgave die voor boekenverzamelaars bestemd was. Vrijwel overal bleken de kerkenraden per omgaande bereid om de *Statenbijbel* als kanselbijbel aan te schaffen. De vraag onder de gemeentelieden was zo groot, dat verscheidene drukkers ondanks het vijftienjarig octrooi van hun collega Van Ravensteyn clandestien *Statenbijbels* uitgaven. Zij wilden er ook aan verdienen.

Kritiek op ‘Deux-Aes’

Dat de toenmalige gemeentelieden zo gemakkelijk de *Deux-Aesvertaling* lieten voor wat die was, had ongetwijfeld te maken met de jarenlange kritiek van predikanten en professoren op met name het Oude Testament in de ‘*Deux-Aes*’. De vervaardiger van het oudtestamentische deel, Godfried van Wingen, had namelijk een Nederduitse bewerking van de *Lutherbijbel*, die in 1554 in Maagdenburg gedrukt was, in het Nederlands overgezet. De gereformeerde predikanten in de Republiek, die gewend waren goed naar het Hebreeuws te kijken, vonden bijna elke keer dat zij uit het Oude Testament preekten redenen om zich te ergeren. Luther had er immers de voorkeur aan gegeven vrij te vertalen, terwijl gereformeerden een precieze weergave van de grondtekst voorstonden. Ten gevolge van de aansluiting bij een Duitse uitgave deed de Nederlandse tekst bovendien vaak onnatuurlijk aan. Elke lezer die de ‘*Deux-Aes*’ bezat, kon dit constateren. Het Nieuwe Testament in deze bijbel was beter. De vertaler hiervan, Johannes Dyrkinus, had zijn best gedaan dicht bij het Grieks te blijven, maar zijn versie sprak onvoldoende aan om het geheel van de *Deux-Aesbijbel* te kunnen redden.

Tijdens het eerste gedeelte van de Dordtse Synode kwam de slechte kwaliteit van de ‘*Deux-Aes*’ ter sprake. Bijna vanzelfsprekend viel het besluit een eigen goede Nederlandse vertaling te creëren. Om duidelijk te maken, dat het niet aanging om plannen voor een Nederlandstalige bijbel vanuit de grondtalen nog langer te laten liggen, verwees de synode-voorzitter, Johannes Bogerman, naar recente vertalingen in andere landen. In de voorbije jaren hadden de Duitsers, de Italianen en de Engelsen de beschikking over goede nieuwe vertalingen gekregen, zei hij.² De kerk in Nederland mocht niet achterblijven. De Synode nam het besluit dat er een vertaling moest komen eensgezind. De *Deux-Aesbijbel* was in de tijd van de Dordtse Synode al ruim vijftig jaar in gebruik. Met dit punt hield de Dordtse Synode slechts in zoverre rekening, dat de vertalers het advies meekregen om voorzichtig te zijn met geliefde formuleringen en woorden. Zij dienden rekening te houden met vertrouwde woorden en zinswendingen in de ‘*Deux-Aes*’ en die te handhaven, als hier taaltechnisch geen bezwaar tegenin te brengen viel.

Getrouwelijk

Gereformeerden wilden een bijbelvertaling die, zoals zij het toen uitdrukten, ‘getrouwelijk’ was. Dat woordje ‘getrouwelijk’ is in feite de belangrijkste sleutel ter verklaring van het onmiddellijke, overdonderende succes van de *Statenvertaling*. Via een zin op de titelpagina van de nieuwe Bijbel konden de lezers kennis nemen van het vertaalprincipe, dat als grondslag gekozen was: ‘Uyt de Oorspronckelijke talen in onze Nederlandsche tale getrouwelijk over-geset’. Voor de tijdgenoten van de vertalers en de revisoren was er geen enkele reden om eraan te twifelen dat deze woorden de werkwijze van de vertalers tot uitdrukking brachten. Van de oprechtheid van degenen, aan wie de Synode van Dordrecht het werk van de vertaling in het Nederlands opgedragen had, konden zij zeker zijn. Was Bogerman, de gewezen voorzitter van de Synode, niet één van de vertalers geweest?

Gevalen van predikanten die bezwaar maakten, omdat zij de vertaling niet goed vonden, zijn inderdaad uiterst zeldzaam. Zij werden bovendien hard aangepakt. De predikant van Elburg, Johannes Haenius, ging in 1643 op een vergadering van de classis Harderwijk heftig te keer tegen ‘de hoochloffelycke nieuwe oversettinge des Bibels’, zoals het in de acta heet. Het gevolg was een schorsing die hij slechts door het aanbieden van excuses ongedaan heeft kunnen maken.

In de provincie Utrecht is er een predikant geweest die het waagde veranderingen in de bijbeltekst en de kanttekeningen voor te stellen. De desbetreffende predikant, Cornelius Bergius, stond in Maartensdijk, dat tot de classis Amersfoort behoorde. Hij diende op de classicale vergadering van Amersfoort een geschrift in met plaatsen in de Evangelien, Handelingen en de Brieven, waar hij in de nieuwe vertaling verbeteringen noodzakelijk achtte.³ De classicale vergadering van Amersfoort heeft Bergius’ voorstellen zelfs niet eens willen bekijken. Vandaar dat hij zijn voorstellen in tweede instantie aan de beide andere Utrechtse classes, Utrecht en Rhenen/Wijk bij Duurstede voorlegde. Maar ook hier ving hij bot. De leden van de classicale vergadering namen zijn kritiek kennelijk niet serieus. In Matteüs 6:11 ‘Onse dagelyx brood geeft ons heden’ wilde hij ‘dagelyx’ bijvoorbeeld vervangen door: dat ‘genoechsaem’ of ‘starkende’ is. De Griekse wens ‘chaire chairete’ die op enkele plaatsen voorkomt en als ‘Weest gegroet’ vertaald was, wenste hij letterlijker weergegeven te zien met ‘Weest blijde’. En om nog één andere suggestie van Bergius te noemen: in Johannes 1:1 moest volgens hem niet staan ‘In den beginne was het Woord’, maar ‘In den beginne was de reden’. Interessant in de begeleidende brief die hij naar de classis van Utrecht zond, is het feit dat hij ook even met de hoogleraar Gisbertus

Voetius contact heeft gehad, die in die tijd één van de meest dominerende persoonlijkheden in gereformeerd Nederland was. Voetius had het, schreef hij, ‘niet belieft soodanige schriften aen te nemen’. Rondom de figuur van Bergius ontstond zoveel commotie, dat ook hij geschorst werd en om die schorsing ongedaan te krijgen moest hij beloven ‘int toekomende niet meer yets te sullen moveeren van de verbeteringe van die translatie’ en af te zien van verdere kritiek op ‘dat loffelijk werck’.

Dank zij de kanttekeningen konden ook niet-predikanten zich er zonder veel moeite van overtuigen, dat de vertalers inderdaad hun uiterste best gedaan hadden om getrouw te vertalen. Als de Statenvertalers afweken van wat er letterlijk in de grondtekst stond, gaven zij dit immers nauwgezet aan via een noot in de marge, waar de letterlijke betekenis vermeld werd. Zij wilden zo dicht mogelijk bij het Hebreeuws en Grieks blijven en probeerden een vrijere weergave te voorkomen. Maar meer dan eens moesten zij daar natuurlijk toch hun toevlucht toe nemen. Zoals in 2 Timoteüs 2:9, waar in de vertaling ‘Om hetwelk’ staat. In de kanttekening valt te lezen, dat hier in het Grieks letterlijk ‘in welke’ staat en het bovendien een Hebreeuwse wijze van spreken betrof. Een aantal verzen eerder, in 2 Timoteüs 2:2 zijn de woorden ‘onder vele getuigen’ voorzien van de kanttekening: ‘Grieks: door vele getuigen’. En zo zouden er alleen al in dit hoofdstuk vele andere voorbeelden te noemen zijn van kanttekeningen, waarin de letterlijke weergave staat als deze in de bijbeltekst zelf niet gebruikt kon worden.

Bovendien valt er nog een tweede soort kanttekeningen aan te wijzen, die te maken heeft met het verlangen van de vertalers om geen duimbreed van de grondtekst af te wijken. Het betreft gevallen, waar een alternatieve mogelijkheid van letterlijk vertalen bestond. De vertalers vonden kennelijk, dat zij taaltechnische acceptabele varianten moesten vermelden. Een goed voorbeeld is 2 Timoteüs 2:8. De tekst van de *Statenvertaling* luidt hier: ‘dat Jezus Christus uit de doden is opgewekt, welke is uit den zaden Davids’. De kanttekening geeft als andere mogelijkheid: ‘Ofte, dat Jezus Christus, die uit den dode opgewekt is, uit den zaden Davids is’. Dergelijke kanttekeningen lieten de bijbellezers zien dat de vertalers keuzes hadden moeten maken die ook anders hadden kunnen uitvallen. Hun eerlijkheid wekte nog weer meer respect voor de tekst van de *Statenvertaling* zoals die er uitzag.

Volgens de kanttekening ...

De Statenvertalers bewezen dus juist ook via de kanttekeningen, dat zij ‘getrouwelijk’ wilden vertalen. Maar de kanttekeningen hadden nog een ander doel. De vertalers wilden het gelezene begrijpelijker maken. Het

grootste deel van de kanttekeningen in de *Statenvertaling* is daarop terug te voeren. Daarom zijn er ontelbaar veel kanttekeningen die aangeven waarop een betrekkelijk voornaamwoord terugslaat. Zo wordt ‘de vracht daarvan’ in Jona 1: 3 bijvoorbeeld aldus uitgewerkt: namelijk ‘van het schip’. Op dit type lijken ook kanttekeningen als die bij 1 Korintiërs 10:1 ‘onze vaders’: namelijk ‘die met Mozes uit Egypte zijn getrokken’. Naar mijn idee is het onmiddellijke succes van de *Statenvertaling* mede te danken aan het enorme kanttekeningen-apparaat. Een pagina van de *Statenvertaling* in zo’n oude zeventiende- of achttiende-eeuwse editie ziet er voor hedendaagse ogen nu niet direct uitnodigend uit. Maar in die vroegere tijd, toen de mensen niet allerlei andere boeken in hun kast hadden staan om desgewenst direct te raadplegen moet het bijzonder prettig gevonden zijn, dat er in hun *Statenbijbel* zoveel interessante wetenswaardigheden te vinden waren. Bij namen als Michaël in Judas 1: 9 is een kanttekening te vinden. De bijbellezer, die informatie over Michaël wil hebben, heeft de gegevens meteen voor zich. Uitermate zinvol was de in de marge vermelde nadere informatie, als een tekst er onmiskenbaar begrijpelijker door werd. Een kanttekening als die bij de woorden ‘jota’ en ‘tittel’ in Matteus 5: 18, dat de ‘jota’ de kleinste letter van het Griekse alfabet is en de ‘tittel’ een streepje of puntje erbij, maakte pas goed de bedoeling van Jezus duidelijk: wanneer er geen ‘jota’ of ‘tittel’ van de wet verviel, bleef de wet onverkort gehandhaafd.

Volgens de Schriftleer van de Statenvertalers was de tekst van de Bijbel de schrijvers als het ware ingeblazen, en kon deze geen onjuistheden bevatten. Zij probeerden eventuele kritische aanmerkingen voor te zijn. Een goed voorbeeld is de tegenstrijdigheid tussen Genesis 1:3 en 4 (de schepping van het licht en het begin van de afwisseling van dag en nacht op de eerste dag) en Genesis 1:16 (de schepping van zon en maan op de vierde dag). In de kanttekening bij Genesis 1:3 wordt het probleem opgelost door als bron van het op de eerste dag geschapen licht een hemellichaam te veronderstellen, dat met zijn omloop dag en nacht veroorzaakte. Een soort eerdere zon dus. Een ander voorbeeld van harmoniseren is de kanttekening bij Exodus 20:4 over het verbod in de Tien Geboden om gesneden beelden te maken. Maar hoe zit het dan met de cherubim op de ark en de koperen slang in de woestijn, kon iemand zich afvragen. In de kanttekening bij Exodus 20:4 worden de cherubim op de ark en de koperen slang speciaal genoemd met het oog op de uitleg dat het verbod slechts beelden geldt die vereerd worden.

De vertalers geven zeer geregeld twee mogelijkheden van verklaring. ‘Dit verstaan sommige ...’, ‘Andere verstaan het ...’ zeggen ze dan. In dergelijke

gevallen gebeurt het soms, dat zij hun voorkeur te kennen geven, maar dit doen zij lang niet altijd. Vaak wordt het aan het oordeel van de lezer overgelaten, met welke opvatting die meegaat. In Jesaja 40:3 wordt de ‘wildernis’ bijvoorbeeld verklaard met enerzijds de zondige wereld, terwijl ook de mogelijkheid gegeven wordt om er alleen maar de plaats in te zien, waar Johannes de Doper werkt. Tussen haakjes: net als bij zoveel oudtestamentische plaatsen wordt ook hier weer een verband met het Nieuwe Testament gelegd. Maar juist deze typisch christelijk-theologische benadering demonstreert, waar voor de vertalers en revisoren de grens lag van het vrije oordeel van de lezer. Het waren orthodox-gereformeerde mannen die orthodox-gereformeerde meningen uitdroegen. De kopers van de *Statenbijbel* lieten zich hierdoor niet afschrikken. Integendeel: de orthodoxe toon van de kanttekeningen stond hun juist aan en leverde zelfs een belangrijk motief om de nieuwe vertaling in plaats van de ‘*Deux-Aes*’ te gaan gebruiken. Op de Synode van Dordrecht was het de vertalers als richtlijn meegegeven, dat zij theologische strijdpunten buiten de kanttekeningen moesten houden. Aan dit verlangen hebben zij zich niet gestoord, want zij wilden aan de geloofsopvattingen van gebruikers van de *Statenvertaling* graag de nodige richting geven. Op allerlei plaatsen is bijvoorbeeld de leer van de predestinatie in Dordtse trant terug te vinden. Maar de kanttekeningen leggen niet alleen dogmatische accenten in de toepassing van teksten. De toepassing is ook vaak sterk pastoraal. Ik denk aan de kanttekening bij Jona 2:7 bij ‘dacht ik aan den Heere’: ‘Zoals God vergeten goddeloosheid betekent, zo gedenken: Hem voor ogen houden, dienen, tot Hem toevlucht nemen, op Hem vertrouwen.’ De tot inkeer gekomen Jona is een voorbeeld dat navolging verdient en kan krijgen. De gebezigde woorden waren voor de lezers van de kanttekeningen meteen herkenbaar als termen, die gewichtige facetten van het geloofsleven aanduiden. Zij werden er zo op een manier die voor hen associaties oproep bij bepaald, dat God zich om de mensen bekommert en er dankzij het kruisoffer van Jezus Christus redding uit alle aardse benauwdheid mogelijk is.

De *Statenvertaling* viel kortom zowel door de tekst zelf als door de kanttekeningen erbij, te beleven als datgene wat de Bijbel ten diepste is: een levensboek. Dankzij het aspect van de boodschappende authenticiteit die aldus in het Nederlands gestalte werd gegeven, kon het met die vertaling van 1637 dan ook eigenlijk niet misgaan.

Dr. F.G.M. Broeyer was tot het begin van dit jaar werkzaam als kerkhistoricus bij de Theologische Faculteit van de Universiteit Utrecht.

Noten

1. De 'Deux-Aes' had daarentegen een spottend bedoelde titel, gebaseerd op een kanttekening bij het derde hoofdstuk van Nehemia, die ontleend was aan het dobbelspel. Deze kanttekening lichtte de tekst waarbij zij stond ook nog eens totaal niet toe, maar had betrekking op de royaliteit in het geven van mensen, die respectievelijk arm waren, rijk, en modaal (zouden wij zeggen): 'De armen moeten het cruyce draghen, de rijkce en geven niets. Deux aes heeft niet, Six cinque en geeft niet. Quater dry, die helpen vry.'
2. Gedoeld werd op de vertaling van de Herbornse hoogleraar Johannes Piscator, die in 1603 zijn vertaalwerk voor een gereformeerde Bijbel in het Duits had kunnen voltooien, van de Italiaan Giovanni Diodati die op de Dordtse Synode aanwezig was en in 1607 een Bijbel uitgaf, en de door vertaalcommissies voorbereide Engelse vertaling van 1611, die bekend bleef als *King James of Authorized Version*.
3. Ik ontleen de gegevens over Bergius in de eerste plaats aan het archief van de classis Amersfoort, dat in Het Utrechts Archief (HUA) berust en voorts aan archieven van de Provinciale Synode van Utrecht en de classis Utrecht, die daar eveneens aanwezig zijn. Wat de gegevens over Hanius en trouwens ook een aantal andere zaken in dit artikel betreft, zie: C.C. de Bruin, F.G.M. Broeyer, *De Statenbijbel en zijn voorgangers*, Haarlem 1993.

Naardense Bijbel

'Het is geen gemakkelijke vertaling geworden'

Margot Berends

Een complete Nederlandse vertaling in de traditie van de Amsterdamse School: die was nog nooit uitgegeven. Pieter Oussoren werkte er - met tussenpozen - dertig jaar aan. De *Naardense Bijbel* verscheen in oktober. Een interview met de vertaler, waarin hij uitlegt hoe hij tot 'de Ene' kwam, waarom de tekst stichisch gezet is en waarom alle werkwoordsvormen in de tegenwoordige tijd staan.

In oktober kwam de *Naardense Bijbel* uit, een vertaling waar ds. Pieter Oussoren uiteindelijk meer dan dertig jaar aan gewerkt heeft. De uitgave is genoemd naar Naarden, omdat er kleurenreproducties van de gewelfschilderingen in de Grote Kerk in Naarden in zijn opgenomen. Deze verdienden het om bij een breder publiek bekend te zijn, zo menen deskundigen. Bovendien illustreren ze volgens de vertaler en de uitgever deze vertaling, enerzijds door hun symboliek, anderzijds door hun reiken naar verstaanbaarheid. De *Naardense Bijbel* (NB) staat in de traditie van het concordant vertalen.

Hoe bent u ertoe gekomen de Bijbel te gaan vertalen?

Begin jaren zeventig begon ik als predikant in Koog aan de Zaan/Zaandijk. Er waren toen meerdere jonge predikanten in de Zaanstreek. Maartje van Tijn, een joodse vrouw die daar woonde en Israëlsche romans vertaalde, veegde toen al die predikanten bij elkaar en zei: 'Gaan jullie maar eens bijbelteksten vertalen.' Zij was een samenbindende figuur; ze maakte een grote pan soep en wij kwamen bij haar thuis om onze teksten te bespreken. Die vertalingen gebruikten we in de zondagse diensten. Achteraf gezien kon dat eigenlijk niet: de vertaling was in erg rudimentair Nederlands. Ik zat toen helemaal nog niet zo goed in mijn talen: een Hebreeuwse tekst bezag ik als een halfblinde, Grieks ging wel wat beter omdat ik dat ook op de middelbare school had gehad. Nu lees ik

Pieter van Oussoren tijdens een forumdiscussie op het poëziefestival Poetry International in Rotterdam, 2004.

Foto: Pieter van der Meer

de grondteksten veel gemakkelijker, maar in die tijd had ik de hulp van Maartje van Tijn erg nodig.

De vertaalprincipes waren onbetwist: wij gingen uit van de concordantie. We vroegen ons af of wij in het Nederlands konden wat Martin Buber in zijn Duitse bijbelvertaling had gedaan. We wilden zoveel mogelijk eendere woorden met eendere woorden vertalen: de Amsterdamse methode, hoewel ik als een van de weinigen niet in Amsterdam maar in Utrecht gestudeerd had. Van Tijn was bovendien erg geboeid door de frequentie waarmee woorden werden gebruikt.

De vraag die in de jaren zeventig speelde was: wat voor Nederlands kies je? Wat Hans Uytendogaard bijvoorbeeld aan vertalingen produceerde, dat vonden we te gek worden. De echo van Frans Breukelman klonk nog, maar niemand van ons clubje vond dat je zoals hij tekeer moest gaan tegen de vertalingen van het Nederlands Bijbelgenootschap. Wat je in de gaten moet blijven houden is dat verschillende bijbelvertalingen verschillende uitgangspunten hebben. Je moet dus iedere vertaling beoordelen op z'n eigen merites. Laat vooral vele bloemen bloeien, dat vind ik nu, maar dat vonden we toen ook al. Wij waren gewoon alleen maar geboeid door de nieuwe mogelijkheden; wij ervoeren een soort *Entdeckerfreude*.

Hoe hebt u uiteindelijk de complete Bijbel vertaald?

Na drie jaar moest ik wegens persoonlijke omstandigheden verhuizen naar Utrecht. Daar werd ik predikant voor vijf bejaardentehuizen. Die oude mensen daar kregen van mij ook nieuwvertaalde bijbelteksten voor hun neus. Ik weet nog dat een zus van Miskotte in zo'n tehuis woonde en een keer tegen me zei: 'Ik vind je vertalingen wel aardig, domineetje, maar dat je je naam eronder zet vind ik wel een beetje eigenwijs.'

In die tijd kwam het tijdschrift *De eerste lezing* voor het eerst uit, een 'volger' van *De eerste dag*, het blad bij het Oecumenisch Leesrooster. De wens bestond om een vertaling van de Thora in *De eerste lezing* op te nemen en Joop Boendermaker vroeg of ik die wilde maken. Dat heb ik toen in een werkgroepje samen met onder anderen Tom Naastenpad en Dirk Monshouwer gedaan. De vertaling van Buber was ons grote voorbeeld en er waren geluiden dat zo'n mooie vertaling in het Nederlands niet mogelijk zou zijn. Dat zal toch niet, dacht ik, en ik voelde me extra uitgedaagd om zo'n mooie Nederlandse vertaling te maken. Ik deed er drie jaar over. Intussen vertaalde ik regelmatig psalmen die door Gert Oost op muziek werden gezet en in vespers werden gezongen. Die psalmen werden eerst in losbladige vorm uitgegeven door de Protestantse Stichting ter Bevordering van het Bibliotheekwezen, later in boekvorm. Toen hield de subsidie voor die stichting op en gingen de medewerkers ervan bij uitgeverij Boekencentrum in Zoetermeer werken. Onder hen

was Leendert-Jan Parlevliet, die vervolgens voorstelde om de Thora in boekvorm uit te geven. Bij Boekencentrum verscheen toen *De stem uit het vuur*. Inmiddels was de term ‘Nederhebréeuws’ geboren. Lezers moesten eraan wennen, maar raakten overtuigd van het bestaansrecht van zo’n vertaling.

Daarna deed ik een tijdje niets op het vertaalvlak. Ik was een paar keer ziek. In 1999 belde Jan de Vlieger mij op met de vraag of hij de vertaling van de gehele Bijbel mocht uitgeven. Ik zei: ‘Ja, als ik die had!’ In de tussentijd had Dirk Monshouwer het plan gehad om teksten die door verschillende mensen vertaald waren te verzamelen en bij elkaar als één Bijbel uit te geven. Hij werd echter ziek, dus het ging niet door. Jan de Vlieger, die predikant is en daarnaast min of meer voor de grap boeken uitgeeft, vroeg mij: ‘Wanneer denk je klaar te zijn met de gehele bijbelvertaling?’ Ik rekende wat en zei dat als ik vier, vijf jaar iedere dag een uur vertaalde, ik het wel klaar zou hebben. Ik dacht: ‘Dan ben ik ervan af.’ Maar De Vlieger zei: ‘Okee!’ Toen ben ik het gaan proberen. Het werkte wel revitaliserend dat iemand mij om een boek vroeg. Ik had net een boek vertaald waar ik nogal mee had moeten leuren voordat het werd uitgegeven, maar nu werd ik zomaar gevraagd!

Het vertaalwerk vergde een discipline die ik na mijn ziekteperiode niet meer uit mezelf had opgepakt. Het gaf structuur. Ik stond iedere dag om zes uur, kwart over zes op en vertaalde aanvankelijk zo’n anderhalf uur per dag, later werd dat wat meer. Ik was intussen predikant van de Nicolaïkerk voor 50 %, dus ik kon het goed naast mijn werk doen. Behalve aan de vertaling werkte ik de laatste jaren ook aan de revisie van wat ik al eerder vertaald had; daar zat immers een lange periode tussen. Ik deed dat eerst samen met de uitgever, naderhand met de eindredacteur. Tegen het einde waren er vijftien typ- en correctiekrachten met het project bezig. Ik heb wel alles alleen vertaald, maar al deze mensen om me heen namen de tekst kritisch door en stelden me dan vragen over wat hen opviel, bijvoorbeeld: klopt het wel dat hier enkelvoud of meervoud staat? Ik heb het werk dan ook niet als een monnikenwerk ervaren, ik deed het met een ploeg. Onder de verantwoording staan drie namen: de uitgever Jan de Vlieger, de eindredacteur Albert Ronhaar, en mijn naam. Dat vind ik zeer terecht. Uiteindelijk staat alleen mijn naam boven de vertaling - dat had ik wel anders gewild. Maar er hebben zoveel mensen meegewerkt, wie moet je dan allemaal noemen? Overigens, nu het vertaalwerk is afgelopen zal ik het project zelf niet zozeer missen, maar de samenwerking met al deze mensen wel.

Is het toeval dat uw vertaling in hetzelfde jaar verschijnt als De Nieuwe Bijbelvertaling (NBV)?

Toen ik begon zag het er nog naar uit dat de NBV in of niet lang na 2000 klaar zou zijn. Wij wisten toen al dat de *Naardense Bijbel* op z’n vroegst in 2004 zou uitkomen. Toen eenmaal bleek dat de NBV ook in 2004 zou verschijnen, hebben we wel besloten dat we zouden meeliften in de publiciteit rond deze vertaling. In een jaar dat er veel belangstelling voor een bijbelvertaling is moet je daar natuurlijk van profiteren. We wilden net voor de NBV uitkomen, omdat je dan toch even extra aandacht trekt. Het laatste jaar zijn er interviewers langs geweest, en ik merkte dat ze hoopten dat ik iets lelijks over de NBV zou zeggen. Dat heb ik nooit gewild: voor medevertalers heb je toch respect? Wij zijn geen concurrenten. Wel hadden we bijna een misverstand: het bleek dat de NBV bij Jongbloed in tweekleurendruk verschijnt, net als de *Naardense Bijbel*. Even dachten we van elkaar dat we dat van elkaar gepikt hadden, maar toen de uitgevers elkaar spraken bleek dat ze gewoon tegelijk op hetzelfde idee waren gekomen.

Nee, je moet elkaar niet neersabelen; als kerken elkaar in de haren zitten vind ik dat erg, en als bijbelvertalers dat doen vind ik dat even erg. De NBV en mijn vertaling zijn wel vergeleken met de reus en Kleinduimpje, maar ik ben er helemaal niet op uit om de reus te vellen. Wat de ‘hofpredikers’ - Carel ter Linden, Nico ter Linden en Huub Oosterhuis, red. - begin oktober in *Trouw* hebben gedaan - zich negatief uitlaten over de NBV - vonden De Vlieger, Ronhaar en ik erg ongelukkig. Wij geloven in de zin van verschillende vertalingen. Ik vind het alleen jammer als mensen naar *Het Boek* grijpen, want dat is geen goede bijbelvertaling. Ikzelf gebruik bijvoorbeeld graag de *Groot Nieuws Bijbel* (GNB) en de gereviseerde *Willibrordvertaling*. Als ik een tekst niet begrijp, geeft de GNB me altijd een sleutel.

Welke plaats hoopt u dat de Naardense Bijbel tussen de andere vertalingen gaat innemen?

Je hoort predikanten tijdens hun preek nog wel eens vertellen: in de vertaling staat wel zus of zo, maar eigenlijk staat er ... Onze vraag was: kun je een vertaling maken waarbij je dat wat minder vaak hoeft te zeggen? Wij hebben een ‘nogal letterlijke’ vertaling willen maken. Het kan altijd nog gekker en letterlijker, wat dat betreft neemt de *Naardense Bijbel* een middenpositie in. Het Hebréeuwse woord *jad* bijvoorbeeld heb ik als het even kon met ‘hand’ vertaald, maar soms toch ook wel met macht of kracht. Mijn uitgangspunt was: is het te begrijpen, dan gebruik je hetzelfde woord, anders zoek je verder. Als hondenliefhebber heb ik in Psalm 22:21 ‘red mij uit de hand van de hond’ laten staan. Dat vond ik zo

aandoenlijk klinken, en bovendien begrijpt iedereen het. Maar als een andere vertaling kiest voor ‘de greep van de hond’, vind ik dat natuurlijk zeer legitiem.

Wij beoogden zeker geen literaire vertaling. Het is geen gemakkelijke of mooie vertaling geworden. Theologiestudenten die voor hun tentamen Hebreeuws of Grieks zitten, pakken de *Statenvertaling* erbij omdat je de grondtekst daarmee zo gemakkelijk kunt volgen. In die zin is de NB ook een soort Nederlandse grondtekst. Je kunt deze vertaling niet zomaar zonder voorbereiding voorlezen. Nu kan dat nooit, maar bij deze zeker niet. Iemand zei eens: ‘Als je de NB hoort, klinkt de tekst mooi en vloeiend, maar als je hem zelf leest is het een stuk moeilijker.’ Je kunt niet altijd zeggen dat een vertaling die moeilijk te lezen is, z’n doel voorbij schiet. Onze doelgroep bestaat uit theologen en leerhuismensen, mensen die tegen het Hebreeuws en Grieks aanzitten. Misschien is de vertaling daardoor wel wat elitair. Wij hebben niet de pretentie dat dit een kanselbijbel wordt. We hebben geprobeerd de pretentie laag te houden, verder is het meegenomen als veel lezers de vertaling waarderen. Die waardering kwam bijvoorbeeld uit een onverwachte hoek: Maarten ‘t Hart had zich lovend uitgelaten over de vertaling van de Thora, toen die in 1993 uitkwam. Hij zei in *NRC Handelsblad*: ‘Had ik dat als jongen gelezen, dan had me dat een hoop getob gescheeld. In de vertaling van Oussoren zie je meteen dat het allemaal sprookjes zijn.’

Is het niet vreemd dat de vertaling gemakkelijker te beluisteren valt dan te lezen?

In mijn vertaling staan typisch Hebreeuwse wendingen, die in eerste instantie lastig zijn om te lezen. Dat zijn obstakels die door een goede voordracht wel te overwinnen zijn, maar ze blijven toch voor een deel wel bestaan. De Amsterdamse School gaat er altijd vanuit dat je een tekst moet horen. Nu zijn wij tegenwoordig minder hoormensen dan vroeger. Het helpt ons als we de tekst ook voor ons hebben. Ik ben er altijd voor dat de tekst afgedrukt staat in de liturgie, dan kun je meelezen en achteraf nog eens nalezen.

In de toelichting staat dat er zoveel mogelijk is vastgehouden aan vaste vertaalwoorden en dat daarmee recht wordt gedaan aan het eigen literaire karakter van de grondtekst. Maar bestaat dat literaire karakter niet uit nog meer elementen dan alleen uit die woordherhaling?

Herhaling in de grondtekst is geen nood, maar een deugd, dus daar moet je wel recht aan doen. Ikzelf sta in het midden van de opvattingen hierover: het is leuk om herhaling te handhaven, maar als het niet kan, doe ik het niet.

Wat betreft de andere literaire elementen van de grondtekst: waar deze mooi is, heb ik geprobeerd ook mooi te vertalen, maar waar de tekst lelijk is, heb ik de vertaling niet opgepoetst. Verder heb ik ook de literaire traditie meegewogen in mijn vertaling. Zo heb ik het Hooglied vertaald op een bepaald taalniveau zodat je begrijpt waarom Bernard van Clairvaux er zoveel preken over geschreven heeft. In de Romeinenbrief moest duidelijk blijven waardoor Luther, Kohlbrugge en Barth zo geraakt werden. Ik heb wat vaker het woord ‘rechtvaardigen’ gebruikt dan mijn eigen vertaalprincipes toelieten, maar dat is ook omdat de vertaalgeschiedenis in de tekst duidelijk moest blijven. Gezegden en spreekwoorden heb ik zoveel mogelijk laten staan, maar soms is zo’n zegswijze met de betekenis aan de haal gegaan. In die gevallen heb ik die woorden niet overgenomen.

Hoe bent u omgegaan met genreverschillen; alles is stichisch gezet, ziet u dus alle teksten als poëzie?

Ik heb in feite de hele Bijbel als poëzie behandeld. Ik onderscheid eigenlijk geen genres, of liever: ik ‘erken’ maar één genre, namelijk de voorgezongen tekst. Dat is dus net zo eenzijdig als wanneer de hele Bijbel als proza wordt beschouwd.

Werkwoordsvormen zijn waar mogelijk vertaald met de tegenwoordige tijd. Niet: ‘God zei tot Abram’ maar: ‘God zegt tot Abram’. Hoe bent u daartoe gekomen?

Ik heb het journalistenpresens gebruikt, dat maakt de tekst meteen veel levendiger en actueler. Geleidelijk aan kreeg ik het vermoeden dat het Hebreeuwse imperfectum en de Griekse aoristus zo bedoeld zijn. Toen ik eenmaal las dat de moderne Franse bijbelvertaler Chouraqui uitging van een ‘présent historique’, durfde ik het ook aan om met de tegenwoordige tijd te vertalen. Ik heb maar gewoon een idee uitgewerkt. Zelf heb ik er ook wel aan moeten wennen. Als iemand nog eens iets zoekt om op te promoveren, dan weet ik wel een leuk onderwerp, namelijk die klassieke werkwoordstijden.

Hoe hebt u gekozen voor ‘de ENE’ als de Godsnaam?

Daar kwam ik toe bijna door de mogelijkheden af te strepen. Benamingen als ‘Die er zijn zal’, ‘Die zal komen’, ‘Die er is en was en komt’ zijn allemaal wel mooi en waar, maar ze zijn teveel een mond vol. ‘Wezer’ van Kees Waaijman, tja, ik begrijp het grappe wel, maar ik vond het in een vertaling toch storend. Mijn feministische vriendinnen hebben me wel onder druk gezet om geen ‘Heer’ te gebruiken. ‘De Eeuwige’ vond ik een lettergreep teveel hebben, ik vond het ook te liberaal-joods, te theologisch ook: wil God wel de eeuwige zijn? Zo ook ‘de Barmhartige’: is God wel

altijd barmhartig? Bob Smalhout gebruikte in een Kerstdienst ‘de Ene’. Dat vond ik verrassend, die benaming was niet besmet of geclaimd. Er klinkt ook iets in van: ‘Die ene, weet je wel?’ Wie ‘de Here’ wil lezen, kan dat gemakkelijk invullen. Op de cd waarop teksten uit de NB worden gelezen en gezongen, lijkt het soms ook net of je ‘de Here’ hoort. In de inleiding hebben we gezet dat je mag lezen wat je wilt, maar we weten dat in de praktijk mensen toch lezen wat er staat. Daarom was JHWH al helemaal geen optie.

Hoe zijn de bijbelse namen weergegeven?

We hebben de gids Hebreeuwse en Jiddische woorden in het Nederlands gevolgd, maar hebben bekende en ingeburgerde namen op de NBG/KBS-maniër gedaan. We wilden verwarring voorkomen. Een woord als Jisraël kan bijna niemand goed uitspreken, dus hebben we maar gewoon voor Israël gekozen. Ooit hadden we bedacht dat we de betekenis van de namen zouden weergeven, maar als je iedere keer ‘Godsvechter’ moet lezen, gaat dat toch een beetje hameren. Je kunt niet eindeloos een betekenis of een associatie herhalen. Bij een naam als ‘Vroegindeweyj’ denken wij toch ook niet steeds aan een boer die al vroeg naar zijn weiland gaat. Heel soms, als het echt functioneerde in de context, hebben we het wel gedaan.

Tot slot de eerste woorden van de NB: ‘Sinds het begin is God schepper’.

Is dit een vertaling van wat er staat, of is het een dogmatische uitspraak?

Het is geen dogmatische uitspraak, hoewel het misschien wel zo klinkt. Het is een dynamisch-equivalente weergave van wat ik denk dat er bedoeld is. In navolging van Hieronymus’ *in principio* had ‘In beginsel’ gekund, maar dat vond ik toch te vaag en te weinig een tijdsaanduiding. Ik wilde het terugzetten in de tijd, het gaat er toch om dat het begin en de hoofdzaak is dat God de hemel en de aarde geschapen heeft.

Willem Barnard had ‘Van hoofde aan’, wel mooi, maar ik vond het uiteindelijk niet kunnen. Ik had dat in een voetnoot staan, maar we hebben veel voetnoten geschrapt. De uitgever zei terecht: ‘Dat het anders vertaald kan worden, geloven we allemaal wel.’ Nu staan er alleen nog voetnoten als we willen aangeven wat er letterlijk staat, of als er een alternatief is dat de tekst totaal anders kleurt en een heel nieuwe vertaling zou opleveren.

De Naardense Bijbel is uitgegeven door Skandalon in Vught, prijs: 66 euro. ISBN 90 76564 06 X.

Mevrouw M.C. Berends is journalist en was voorheen werkzaam bij het Nederlands Bijbelgenootschap. Momenteel is zij tijdelijk eindredacteur van *Met Andere Woorden*.

Wat stond er eigenlijk?

De NBV vergeleken met vroegere vertalingen (4)

Jaap van Dorp

De Bijbel wordt steeds opnieuw vertaald, en daar zijn verschillende redenen voor te geven: nieuwe ontwikkelingen in de Nederlandse taal, in de bijbelwetenschap, in de taal- en vertaalwetenschap en in de archeologie. In de rubriek *Wat stond er eigenlijk?* worden voorbeelden gegeven van eerder gemaakte bijbelvertalingen en de invloed van nieuwe ontwikkelingen op meer recente vertalingen zoals *De Nieuwe Bijbelvertaling*. Dit keer: hoe doe je recht aan de wijze waarop de brontekst is geformuleerd?

Het grootste probleem van de vertaler ligt eerder op het gebied van de stilistiek dan van de semantiek.¹ Van een bijbelvertaling mag verwacht worden dat zij een precieze weergave biedt van de conceptueel-semantische inhoud van de brontekst. Bij *De Nieuwe Bijbelvertaling* zijn de eisen iets hoger gelegd: ook stilistische en pragmatische aspecten dienden tot hun recht te komen. Hoe komen de vorm, de stijl, de retorische en poëtische elementen in de vertaling uit de verf? Het is zinvol ook op die punten vertalingen met elkaar te vergelijken. Om een voorbeeld te geven: in Psalm 84:6-7 staat in de *NBG-vertaling 1951*:

Welzalig de mensen wier sterkte in U is,
in wier hart de gebaande wegen zijn.
Als zij trekken door een dal van balsemstruiken,
maken zij het tot een oord van bronnen;
ook hult de vroege regen het in zegeningen.

De NBG-vertaling 1951 gaat wat poëtische stijl betreft al veel verder dan de Statenvertalers die consequent kozen voor een weergave op conceptueel-semantisch niveau. Toch komt het poëtische aspect moeizaam tot uitdrukking. De tekst heeft een zeker ritme, maar het

Psalm 124. Uit: *The Psalter or Psalms of David from the Bible of Archbishop Cranmer*, reprint, New York 1902.

Foto: Sandra Haverman/NBG.

wisselt tamelijk abrupt. Dat maakt de tekst wat onregelmatig. Ook klankherhaling is in de *NBG-vertaling 1951* wel ingezet als poëtisch middel, zoals in ‘dal van balsemstruiken’, ‘oord van bronnen’, ‘regen’ en ‘zegeningen’. Maar het klankspel is in de andere delen van deze verzen niet opvallend aanwezig.

In het project *De Nieuwe Bijbelvertaling* is van meet af aan rekening gehouden met de literaire kwaliteiten van de brontekst. De vertalers hebben van elk bijbelboek een analyse gemaakt van de stijl, de retorische en poëtische middelen, en zich daarbij afgevraagd hoe die konden worden verdisconteerd in de vertaalde tekst. Dat heeft in Psalm 84:6-7 geleid tot de volgende vertaling:

Gelukkig wie bij u hun toevlucht zoeken,
met in hun hart de wegen naar u.
Trekken zij door een dal van dorheid,
het verandert voor hen in een oase;
rijke zegen daalt als regen neer.

Ritme en klankherhaling hebben een bijzonder effect in deze vijf regels. Het duidelijkst is dat in regel 1-2 en regel 5. In regel 1 loopt het ritme vloeiend door, aan het begin van regel 2 vindt een versnelling plaats. In deze regel ligt bij ‘hart’ het eerste accent, terwijl in de andere regels eerder een klemtoon ligt. Het is alsof het toevlucht zoeken in regel 1, te associëren met haast en spoed, op het tempo van regel 2 inwerkt. In regel 5 verandert het ritme en wordt het vertraagd met de inzet ‘Rijke zegen...’ waardoor deze versregel enigszins gewichtig lijkt over te komen. Ook klankherhaling treedt in de vertaling op verschillende plaatsen op. In de eerste twee regels worden terloops diverse klanken herhaald: gelukkig-hun-toevlucht-hun, toevlucht-zoeken, u-u. In vers 7 valt de frequentie van de r-klank op. En mooi is het rijmen van ‘zegen’ en ‘regen’, waarin ook de klank van ‘wegen’ uit de tweede regel even terugkomt. Het geheel is een eenvoudig, maar indrukwekkend poëtisch beeld. Op dergelijke literaire kwaliteiten zijn bijbelvertalingen tot op heden nauwelijks met elkaar vergeleken en beoordeeld. De wijze waarop een tekst is geformuleerd, is evenzeer een aspect dat tot de bijbeltekst behoort. Ook dit element moet dus in de vertaling op de een of andere manier terugkomen.

Dr. J. van Dorp is als oudtestamenticus verbonden aan het Nederlands Bijbelgenootschap.

Noot

- I. Een citaat uit Arthur Langeveld, *Vertalen wat er staat*, Amsterdam-Antwerpen 1994, p. 123. Zie ook R. van den Broeck, *De vertaling als evidentie en paradox*, Antwerpen 1999, p. 216-218.

Kort nieuws

Symposium *De Nieuwe Bijbelvertaling*

De Universiteit van Amsterdam organiseert in samenwerking met de Vrije Universiteit Amsterdam en het Nederlands Bijbelgenootschap een interdisciplinair symposium onder de titel 'Babel en Bijbel. *De Nieuwe Bijbelvertaling* tussen academie en ambacht.' Het symposium wordt gehouden op donderdag 13 en vrijdag 14 januari 2005 en vindt plaats in de Doelenzaal van de Universiteitsbibliotheek van de Universiteit van Amsterdam (ingang UB, Singel 425, Amsterdam).

Op 27 oktober is *De Nieuwe Bijbelvertaling* in Rotterdam gepresenteerd. De presentatie in Vlaanderen vond plaats in Antwerpen, op 29 oktober. Bij de totstandkoming van deze nieuwe vertaling zijn deskundigen uit veel verschillende disciplines betrokken geweest, van oud- en nieuwtestamentici, hebraïci, graeci en neerlandici tot vertaalwetenschappers en literatuur- en taalwetenschappers. Enige tijd na de officiële presentatie van de vertaling willen de organisatoren aan wetenschappers uit deze disciplines een podium bieden om aandacht te geven aan karakter en totstandkoming van de vertaling. Op dit interdisciplinaire symposium zal de vertaalstrategie die voor de vertaling gekozen is - samen te vatten als brontekstgetrouw en doeltaalgericht - worden toegelicht en geïllustreerd. Ook zal er ruimte zijn voor kritische reflectie. Dit zal worden gedaan aan de hand van drie deelthema's: vertaaltheorie (relevantie en toepassing van vertaalwetenschappelijke kennis en bevindingen voor het bijbelvertalen), transculturatie (overwegingen rond het vertalen van culturele aspecten) en genre, stijl & register (het belang van stijl- en registerbewust vertalen). Nadere informatie: Programmabureau Introductie *De Nieuwe Bijbelvertaling*, (023) 514 61 59 of (023) 514 61 21 of www.denieuwebijbelvertaling.nl.

Cd passie-oratorium 'Een gat in het dak'

Hoewel het nog Kerst moet worden, brengen wij u graag het passie-oratorium naar het Marcus-evangelie in *De Nieuwe Bijbelvertaling* onder de aandacht. Dit muziekstuk, getiteld *Een gat in het dak*, is nu opgenomen op cd. De muziek is geschreven door Mar van der Meer, de teksten zijn van Michiel de Zeeuw. In oktober 2003 bracht het NBG al de muziek uit; de partituur is nu aangepast aan de laatste correcties van de NBV en opnieuw opgenomen. De opnames voor de cd vonden plaats in Studio 2 te Ouwkerk. Het koor (het Vocaal Ensemble Marcanto)

en de diverse solisten staan onder leiding van Mar van der Veer. De cd kost € 12, de partituur € 8; de combinatie kost € 17,50. Meer informatie: kijk op www.denieuwebijbelvertaling.nl/nieuws of tel. (023) 514 61 44 (programmabureau).

Cursus over De Nieuwe Bijbelvertaling

Vanaf begin december 2004 biedt het NBG een cursus aan over *De Nieuwe Bijbelvertaling*. Parochianen, kerk- en gemeenteleden en andere geïnteresseerden kunnen ontdekken hoe deze nieuwe vertaling tot stand is gekomen. De cursus is bedoeld voor iedereen die meer wil weten over taal, vertalen en bijbelvertalen en in het bijzonder *De Nieuwe Bijbelvertaling*. Van de cursisten wordt kennis van de Bijbel en zijn achtergrond gevraagd. Ieder hoofdstuk heeft zo'n tien pagina's tekst en uitleg, waarin onderscheid is gemaakt tussen hoofdtekst, verdiepende tekst en voorbeelden. Aan het einde van elk hoofdstuk wordt een aantal werkvormen aangeboden, waarmee cursisten op een afwisselende manier zich de inhoud van het hoofdstuk kunnen eigen maken. Hoewel ieder hoofdstuk op een aparte bijeenkomst te behandelen is, zijn cursusleider en cursisten vrij een eigen indeling naar inhoud en bijeenkomsten te maken. Gemeenten en andere groepen die de cursus willen organiseren, moeten zelf op zoek gaan naar een cursusleider. Voor de cursusleider is er een korte hand-leiding bij de cursus.

De cursus heeft een verkoopprijs per stuk van € 22,50.

Bestellen: venv@bijbelgenootschap.nl.

Eredoctoraat voor Alfons Jaakke

Ter gelegenheid van het dertigste lustrum van de Theologische Universiteit Kampen werd begin december aan onder anderen oud-NBG-medewerker A.W.G. Jaakke een eredoctoraat verleend. Alfons Jaakke heeft als bijbelvertaler een indrukwekkende wetenschappelijke prestatie geleverd. Geheel alleen heeft hij het Nieuwe Testament uit de grondtekst vertaald in 'omgangstaal', het Nederlands van vandaag (*Groot Nieuws voor U*, 1972), terwijl hij een fors aandeel heeft gehad in de vertaling van het Oude Testament uit de grondtekst in toegankelijk Nederlands (samen met het Nieuwe Testament verschenen als de *Groot Nieuws Bijbel*, 1983). Daarnaast heeft hij een belangrijke rol gespeeld bij het ontstaan van de *Startbijbel*, een bloemlezing van bijbelgedeelten, voor kinderen vertaald in eenvoudig Nederlands (1989, 1994). Tot zijn pensionering aan het einde van 2002 heeft hij een voorname inbreng gehad in het project *De Nieuwe Bijbelvertaling*. Samen met Harm van Grol en dichter Tom van Deel vertaalde hij de psalmen voor de NBV. Dankzij zijn talenkennis, natuurlijke taalgevoel en meesterlijke taalbeheersing is de Bijbel toegankelijk gemaakt voor vele Nederlanders. In 2002 werd het

decembernummer van *Met Andere Woorden* geheel gewijd aan het leven en werk van Jaakke. Daarin is ook een bibliografie opgenomen.

De Bijbel NU

Dat de Bijbel van deze tijd is en voor een groot en divers publiek betekenis heeft, blijkt onder andere uit het recent verschijnen van *De Nieuwe Bijbelvertaling*. In het Bijbels Museum in Amsterdam is vanaf 16 december een multimediapresentatie te zien: 'De Bijbel NU'. Daarin wordt getoond dat de inhoud van het boek veel meer om ons heen is dan we in eerste instantie denken. Ons hele leven kunnen we ermee in aanraking komen. Maar waar en wanneer precies? Op wat voor wijze? Aan de hand van verschillende levensfasen die ieder mens doorloopt, laat het Bijbels Museum zien dat de Bijbel op veel momenten in ons leven een rol speelt. Als een rode draad komt een aantal thema's bij elke levensfase weer terug. Enkele van deze thema's zijn de 'rites de passage', zoals doop, trouwen en begraven; de ordening van het jaar met de zon- en feestdagen; de taal, waarbij te denken valt aan spreekwoorden en gezegden; de kunst en cultuur waarvoor de Bijbel als inspiratiebron heeft gediend en de symboliek op straat, bijvoorbeeld reclame of mode. Juist door het alledaagse element zal iedereen iets van herkenning kunnen vinden in de beelden. Na het zien van de multimediapresentatie kan de bezoeker verbanden leggen tussen elementen in het dagelijks leven en de maatschappij enerzijds en delen uit de bijbel anderzijds.

'De Bijbel NU' is een mix van beelden, teksten, geluid en muziek. In een theateropstelling wordt op een groot aantal schermen geprojecteerd. Het geluid beweegt zich vrij door de ruimte. Het is een reis door het leven in 25 minuten. Voor de invulling ervan is veel materiaal verzameld dat op de een of andere manier iets te maken heeft met de Bijbel in ons leven van alledag: teksten, kindertekeningen, foto's, kunstuitingen, straatbeelden, graffiti, gebouwen, films, televisiefragmenten, flash-animaties, reclame, muziek, rituelen en symbolen en wat dies meer zij. In korte interviews komen mensen aan het woord. Dankzij de medewerking van velen, die materiaal en suggesties in hun omgeving herkenden en aan het museum doorgaven, is 'De Bijbel NU' gerealiseerd.

Bijbels Museum, Herengracht 366-368, Amsterdam. Openingstijden: maandag t/m zaterdag van 10 tot 17 uur, zon- en feestdagen van 11 tot 17 uur.

De biebel in 't Zeëuws

Onlangs is in Zeeland een vertaling verschenen van de bijbelboeken Ruth, Jona en Marcus. De vertaling is verzorgd door de Bijbelvertaalgroep van de Stichting 't Kerkje van Ellesdiek. Deze stichting wil een centrum zijn voor cultuur, levensbeschouwing en vriendschap, waarbij het Zeeuws als

voertaal centraal staat. De vertaalgroep bestaat uit kenners van de verschillende Zeeuwse dialecten en van de Hebreeuwse en Griekse bronteksten van de Bijbel. Aangezien de dialecten per streek verschillen is de vertaalgroep opgesplitst in drie subgroepen: de Noord-Zeeuwse groep - met vertalers uit Schouwen-Duiveland, Sint-Philipsland, Tholen en Noord-Beveland -, de Walcherse groep en de Zuid-Bevelandse groep. De eerste groep heeft Ruth vertaald, de Walcherse groep vertaalde Jona en de Zuid-Bevelandse groep het Evangelie volgens Marcus. De drie vertalingen zijn gebundeld in het boekje *'k Za je dát vertelle...* dat in samenwerking met de genoemde vertaalgroep is uitgegeven door De Koperen Tuin in Goes (ISBN 90-76815-18-6). Jopie Minnaard-Verheijke maakte de illustraties.

Achterhoekse bijbel

In november 2004 verscheen een uitgave van de bijbelboeken Prediker en Hooglied in het Achterhoeks. Het Achterhoeks is een van de grotere streektaalen in ons land. De vertaling is tot stand gekomen in de werkgroep 'Dialect en religie' van de Stichting Staring Instituut, een instelling die zich speciaal richt op het bestuderen en bevorderen van het streekeigene van Achterhoek en Liemers. Deze werkgroep bestaat uit kenners van de streektaal en van de Hebreeuwse en Griekse bijbeltekst. Eerder al kwam het evangelie volgens Lucas uit in de streektaal. 'Prediker' en 'Het mooiste leed' worden in één deeltje uitgegeven door het Nederlands Bijbelgenootschap en de Stichting Staring Instituut in de serie *De Bijbel in streektaalen* (ISBN 90-6126-927-X).

Folders

Bij dit nummer van *Met Andere Woorden* vindt u informatie over een aantal uitgaven. Allereerst het boek *'Er is een kindeke ... De geboorte van Jezus in de Nederlandse en Vlaamse cultuur'*, van Amsterdam University Press/Salomé. Deze uitgave - met muziek-cd - bij *De Nieuwe Bijbelvertaling* bevat verschillende bijdragen waarin verteld wordt over de viering van Kerstmis in de literatuur, de kunst en de muziek. Bijdragen zijn er van onder meer van Henk Jan de Jonge, Jaap Goedegebuure en Sijbolt Noorda.

In de Trouw-dossierreeks is verschenen *'De Bijbel opnieuw vertaald'* (nr. 34). Dit dossier - een uitgave van Rainbow/Trouw - biedt een overzicht van de belangrijkste kwesties rond *De Nieuwe Bijbelvertaling* en portretteert de wetenschappers en literatoren die eraan meewerkten. Het boek is te koop in de boekhandel of te bestellen via www.trouw.nl/webshop.

Kerkendag 2005

Op 23 april 2005 is er de Vierde Nederlandse Kerkendag in Zwolle. Het thema is 'Uit op Zin. Festival rond de Bijbel.' Aanleiding voor deze kerkendag is de verschijning van *De Nieuwe Bijbelvertaling*. De Bijbel is in, de Bijbel is 'hot'. De Kerkendag wil laten zien, horen en ervaren hoe de Bijbel invloed heeft (gehad) op samenleving en cultuur, en dat de Bijbel nog steeds inspireert en bemoedigt. De Kerkendag 2005 is een uniek samenwerkingsverband; de hele breedte van kerkelijk Nederland wordt bereikt. De Raad van Kerken werkt samen met de Evangelische Alliantie, Samen Kerk in Nederland en het Nederlands Bijbelgenootschap. Voor informatie, kijk op www.kerkendag.nl. Of informeer bij de Raad van Kerken: Koningin Wilhelminalaan 5, 3818 HN in Amersfoort; tel. 033 463 38 44 (van 9-13 uur); e-mail: kerkendag@raadvankerken.nl.

Year Zero

Het complete kerstverhaal op cd-rom

Met het beeldverhaal van *Year Zero* kun je het gesprek met de kinderen spelenderwijs aangaan. Na het opstarten van de cd-rom trekt, met behulp van de muis, het kerstverhaal aan je voorbij. De vele kleurige tekeningen zijn voorzien van vragen en achtergronden. Levenschte geluidseffecten brengen kinderen in de sfeer van het bijbelverhaal.

De cd-rom *Year Zero* is een zeer geschikt hulpmiddel voor ouders bij de opvoeding van hun kinderen. Het is ook een ideaal product voor de leiding van zondagsschool of kindernevendienst en voor leerkrachten. Voor het onderwijs is de software speciaal aangepast.

Year Zero is onderdeel van *De Surfbijbel*.

Eerder verscheen een cd-rom over het paasverhaal:

Rolling Stone (ISBN 90-6126-814-1).

cd-rom in dvd-doos
inclusief booklet van 48 blz.
ISBN 90-6126-833-8
Prijs: € 13,90
Uitgeverij NBG